

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Навчально-науковий інститут післядипломної освіти
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеню вищої освіти «магістр»

на тему:

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА МІСТА МИКОЛАЄВА
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Виконала

студентка VI курсу групи 634 МЗ

Галузь знань: 03 «Гуманітарні науки»

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Камінська Марія Іванівна

Керівник: **Міронова І. С.**

Рецензент: **Піструїл І. В.**

Миколаїв – 2022

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(повне найменування вищого навчального закладу)

Інститут, факультет, відділення Навчально-науковий інститут післядипломної освіти

Кафедра, циклова комісія історії

Рівень вищої освіти другий магістерський

Галузь знань: 03 «Гуманітарні науки»

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувач кафедри історії

Ю. В. Котляр_____

«13» жовтня 2021 року

З А В Д А Н Н Я
НА ДИПЛОМНИЙ ПРОЕКТ (РОБОТУ) СТУДЕНТУ

Камінська Марія Іванівна

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проекту (роботи): Єврейська громада міста Миколаєва (кінець XVIII – початок XX ст.)

керівник проекту (роботи): Міронова Ірина Сергіївна, д.і.н., доцент
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від «13» жовтня 2021 року № 280

2. Строк подання студентом проекту (роботи): 24.01.2022

3. Вихідні дані до проекту (роботи): вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки (якщо є)

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): згідно плану дипломної роботи магістра

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): не планується

6. Консультанти розділів проекту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата		Підпис, дата	
		дата	завдання видав	дата	завдання прийняв
Вступ	Міронова І.С.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 1	Міронова І.С.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 2	Міронова І.С.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 3	Міронова І.С.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 4	Міронова І.С.	14.10.2021		14.10.2021	
Висновки	Міронова І.С.	14.10.2021		14.10.2021	
Список	Міронова І.С.	14.10.2021		14.10.2021	

7. Дата видачі завдання: 14.10.2021

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до дипломної роботи	жовтень 2021	
2.	Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми	жовтень 2021	
3.	Розділ 2. Етапи заснування та розвитку єврейської громади міста Миколаєва	листопад 2021	
4.	Розділ 3. Внесок представників єврейської громади у розвиток міста Миколаєва	листопад 2021	
5.	Розділ 4. Збереження пам'яті про єврейську громаду в колекціях і фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею	грудень 2021	
6.	Висновки	грудень 2021	
7.	Переддипломна практика	6–26 грудня 2021	
8.	Оформлення списку використаних джерел та літератури	січень 2022	
9.	Попередній захист	24 січня 2022	
10.	Рецензія на дипломну роботу	15 лютого 2022	
11.	Захист дипломної роботи	22 лютого 2022	

Студент _____ **Камінська М. І.**
 (підпис) (прізвище та ініціали)

Керівник проекту (роботи) _____ **Міронова І. С.**
 (підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	6
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ	15
1.1. Історіографія проблеми	15
1.2. Джерельна база	24
1.3. Методологія та методи дослідження	31
РОЗДІЛ 2. ЕТАПИ ЗАСНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА МИКОЛАЄВА.....	37
2.1. Заселення євреїв до міста Миколаїв (кінець XVIII – початок XIX ст.) ...	37
2.2. Розвиток єврейської громади міста Миколаєва (70–80-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.).....	44
2.3. Діяльність єврейської громади міста Миколаєва у період Української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.).....	52
РОЗДІЛ 3. ВНЕСОК ПРЕДСТАВНИКІВ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ У РОЗВИТОК МІСТА МИКОЛАЄВА.....	59
3.1. Меценатство та благодійність діячів єврейської громади.....	59
3.2. Внесок відомих лікарів єврейської громади в охорону здоров'я міста....	66
3.3. Традиційна єврейська освіта у місті Миколаїв	74
3.4. Участь представників єврейської громади в суспільному й культурно-просвітницькому житті міста Миколаєва.....	81
РОЗДІЛ 4. ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ЄВРЕЙСЬКУ ГРОМАДУ В КОЛЕКЦІЯХ І ФОНДАХ МИКОЛАЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.....	88
4.1. Єврейська тематика у структурі експозиції зали № 11 Миколаївського обласного краєзнавчого музею.....	85

4.2. Виставки 2021 р. «Єврейський Миколаїв».....	93
4.3. Інвентарна комісія зі збереження пам'яток культури у місті Миколаїв.....	100
ВИСНОВКИ	106
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	109
ДОДАТКИ.....	126

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БУНД** – Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі й Росії
- ВААД** – Асоціація єврейських громадянських організацій та громад України
- ГОЕЛРО** – Державна комісія з електрифікації Росії
- ДАМО** – Державний архів Миколаївської області
- ДПУ УРСР** – Державне політичне управління Української Радянської Соціалістичної Республіки
- ДПУ УСРР** – Державне політичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки
- КВ** – Книга вступу
- МОКМ** – Миколаївський обласний краєзнавчий музей
- НКВС** – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР
- ОДПУ** – Об'єднане державне політичне управління
- СПВ ДПУ УРСР** – Секретно-політичний відділ Державного політичного управління Української Радянської Соціалістичної Республіки
- СРСР** – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- УРСР** – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- УЦР** – Українська Центральна Рада
- ЦК ВКП(б)** – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
- ЦК КПУ** – Центральний комітет Комуністичної партії України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Україна – молода незалежна держава, яка сьогодні проходить етапи становлення державності: втілює права нації на незалежність, формує органи публічної влади, державний суверенітет, систему правових норм, міжнародну правову ідентифікацію. Головна риса українського народу – толерантність та терпимість до іншої нації. Після розпаду СРСР на території України залишилось багатомільйонне населення, яке ідентифікувало себе як українці, але мали інше національне коріння – російське, болгарське, єврейське, німецьке, молдовське, чеське, польське тощо.

За період тоталітарного режиму СРСР тема національностей майже не досліджувалась радянськими науковцями, інколи з'являлись поодинокі публікації у науково-дослідних виданнях про ту або іншу національну спільноту. Але всі публікації проходили під гаслом «Велика російська нація об'єднала представників інших держав і надала захист на своїх територіях»! Але чи насправді так було? Ні!

Об'єктивне наукове дослідження української історії вимагає неупередженого вивчення процесу формування етнонаціональних стосунків, що мали місце в українських землях. Це сприятиме подоланню історичних міфологем і негативних етностереотипів, що існують в українському суспільстві. Картина не може бути повноцінною без регіональних досліджень, які дозволяють визначити як загальні тенденції, так і специфічні особливості історичного розвитку окремих українських земель. Південь України є одним з таких регіонів, де поєднання загальних закономірностей та місцевої специфіки мали особливо виразне й оригінальне втілення, що дозволяє характеризувати його як невіддільну складову українських земель, пов'язаних спільним історичним шляхом. Обрана тема має значний виховний потенціал, її розробка сприятиме вихованню у молоді толерантності та прагнення подолати штучну упередженість у міжетнічних стосунках.

Як відомо, місто Миколаїв засновано в 1789 р. і євреї були серед перших його жителів. Для них доленосним став третій розподіл Речі Посполитої (24 жовтня 1795 р.) між Пруським королівством, Російською імперією та Австрійською монархією, в результаті якого більша частина єврейського населення Правобережної України опинилась у Росії.

Миколаївське єврейство упродовж кінця XVIII – початку XX ст. в історії розвитку міста, попри досить складні, часом драматичні обставини свого існування, було найбільш динамічною і заповзятливою частиною міського населення, що активно сприяло процвітанню міста. Основні заняття євреїв були пов'язані з флотськими потребами. Маючи великий досвід і налагоджені зв'язки, вони незабаром стали провідними постачальниками та підрядниками Адміралтейства і Чорноморського флоту.

У Миколаєві місцем традиційного розселення євреїв була вул. Чернігівська, також вони жили на вул. Московській, Привозній та Потьомкінській. Крім житлових будинків, майстерень та крамниць, споруджувалися синагоги, молитовні будинки. У місцях свого поселення євреї завжди створювали традиційні релігійні школи – початкові хедери й заклади середньої освіти Талмуд–Тори. Єврейська громада утримувала їх на кошти із цдаки (коштів коробкового збору та пожертвувань), або на кошти благодійників та меценатів.

Першою єврейською жінкою-меценатом у м. Миколаєві вважається Сталінська Юлія Михайлівна – дружина адмірала О. С. Грейга. Вона всіляко підтримувала єврейську громаду міста: допомагала побудувати синагогу, єврейську школу тощо.

Значний внесок зробили євреї в організацію охорони здоров'я і медичного обслуговування жителів міста. Вони становили більшість лікарів і акушерок з вільною практикою. Багато євреїв було й серед лікарів Миколаївської міської лікарні.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. євреї брали активну участь у суспільному житті нашого міста – були гласними міської думи, активними

учасниками благодійних заходів. Частина з них брала участь у революційному русі в різноманітних течіях – «народники», анархісти, есери, соціал-революціонери, БУНД (єврейський соціал-демократичний рух з сіоністським ухилом) тощо.

Таким чином, обрана тема дипломної роботи є актуальною і пов'язана з багатьма історичними подіями та персоналіями міста Миколаєва. Напрацювання матеріалу роботи дає змогу заглибити та поширити ці знання на велику аудиторію.

Об'єктом дослідження є Миколаївська єврейська громада кінця XVIII – початку XX ст.

Предмет дослідження – політичне, суспільне та культурно-просвітницьке життя єврейської громади міста Миколаєва в зазначених хронологічних межах.

Метою дипломної роботи є вивчення політичного, суспільного та культурно-просвітницького життя єврейської громади та внеску її представників у розвиток міста Миколаєва наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Реалізація мети передбачає вирішення таких дослідницьких **завдань**:

- вивчити стан наукової розробки та джерельну базу даної теми;
- визначити основні етапи заснування та розвитку єврейської громади міста Миколаєва;
- з'ясувати внесок єврейської громади у політичне, суспільне, медичне, культурно-просвітницьке життя міста Миколаєва;
- у виразити особливості благодійницької та меценатської діяльності представників миколаївської єврейської громади;
- з'ясувати участь євреїв міста Миколаєва у революційних рухах початку XX ст.;
- показати заходи зі збереження пам'яті про єврейську громаду, які було проведено в Миколаївському обласному краєзнавчому музеї в 2021 р.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XVIII – початок XX ст. Нижня хронологічна межа конкретизується 1790 р., коли князь Г. О. Потьомкін видав наказ про переселення євреїв до міста Миколаєва. Верхньою хронологічною межею є 1921 р. – закінчення Української національно-демократичної революції і прихід до влади більшовистського режиму, що започаткувало кардинальні зміни у наступному суспільно-політичному житті країни.

Територіальні рамки дослідження визначені межами міста Миколаєва, яке у досліджуваний період перебувало у складі Херсонської губернії Російської імперії.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності та всебічності пізнання, які дозволяють з належною повнотою реконструювати тогочасні процеси й забезпечити вірогідність результатів дослідження. Складність і багатогранність теми передбачає реалізацію зазначених принципів шляхом використання комплексу загальнонаукових (історичного та логічного), конкретно і спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, ретроспективний) методів. Поєднання зазначених принципів і методів при опрацюванні теми стало методологічним фундаментом для отримання об'єктивних оцінок, обґрунтованих висновків і вірогідних результатів, а отже – й розв'язання наукових завдань і досягнення кінцевої мети дослідження. Різноманіття методів дослідження, використаних при написанні роботи, дало можливість автору по-новому поглянути на проблематику досліджуваної теми.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі вивчених праць попередників (імперської, радянської, української сучасної та зарубіжної історіографії) і власних досліджень (діловодна документація, архівні матеріали, матеріали періодики, неопубліковані джерела, наративи, зображальні джерела тощо) зроблено узагальнення, сформульовано висновки, надано практичні рекомендації.

Уперше проблема комплексного розвитку єврейської громади міста Миколаєва кінця XVIII – початку XX ст. стала предметом спеціального історичного дослідження, здійснено комплексний підхід до вирішення:

- встановлено ступінь наукової розробки теми та визначено питання, які вимагають подальшого вивчення;
- досліджено процес формування Миколаївської єврейської громади як окремої групи, яка працювала у взаємодії з іншими інституціями міста;
- визначено основні етапи існування та розвитку єврейської громади міста Миколаєва кінця XVIII – початку XX ст.;
- пов’язано зв’язок між соціально-економічним розвитком регіону і діяльністю єврейського населення міста Миколаєва;
- з’ясовано внесок єврейської громади у політичне, суспільне, медичне, культурно-просвітницьке життя міста Миколаєва;
- досліджено участь євреїв міста Миколаєва у революційних рухах початку XX ст.

Уточнено:

- формування єврейських благодійних товариств і їх внесок у допомогу існування бідного єврейського населення міста Миколаєва;
- процес формування медичних закладів та внесок єврейських лікарів у охорону здоров’я міста Миколаєва;
- заходи зі збереження пам’яті про єврейську громаду, які було проведено в Миколаївському обласному краєзнавчому музеї в 2021 р.

Доповнено загальну картину діяльності єврейської громади міста Миколаєва у період Української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.).

Подальший розвиток отримали такі питання:

- формування єврейських благодійних товариств і внесок їх у допомогу існування бідного єврейського населення міста Миколаєва;
- діяльності єврейської громади міста Миколаєва у період Української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.).

Практичне значення наукової роботи полягає у можливості використання її результатів та матеріалів при написанні праць з історії України, спеціальних курсів з історії Півдня України, у процесі викладання відповідних дисциплін узагальноосвітній та вищій школі, а також під час історико-краєзнавчої роботи.

Апробація результатів дослідження.

Основні положення та результати дослідження оприлюднювались автором у виступах на міжнародних, всеукраїнських та обласних наукових конференціях, зокрема: X Міжнародна науково-практична конференція «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (21–23 квітня 2021 р., м. Миколаїв); XII Миколаївська обласна конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження» (21–22 жовтня 2021 р., м. Миколаїв); XXIV Всеукраїнська науково-практична конференція «Могилянські читання – 2021: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти» (8–12 листопада 2021 р., м. Миколаїв); VII Міжнародна науково-практична конференція «Стан та перспективи розвитку культурологічної науки» (17 листопада 2021 р., м. Миколаїв).

Публікації.

1. Камінська М. І. Виставка «Єврейський Миколаїв» // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: збірник наукових матеріалів XII Миколаївської обласної краєзнавчої конференції (Миколаїв, 21–22 жовтня 2021 року) / ред. рада: О.О. Бобуренко (голова), Е. І. Єлізарова, В.В. Чернявський, В.В. Животовська. Миколаїв: Дизайн та Поліграфія, 2021. С. 160–162.
2. Камінська М. І. Єврейська тематика у структурі експозиції зали № 11 Миколаївського обласного краєзнавчого музею // Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. Л.Л. Левченко. Вип. X. Т. I. Миколаїв: Тип-фія Шамрай, 2021. С. 170–183.
3. Камінська М. І. Пересувна виставка «Єврейський Миколаїв» у

Миколаївському обласному краєзнавчому музеї // «Могилянські читання – 2021 : Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні : глобальний, національний та регіональний аспекти» : XXIV Всеукраїнська науково-практична конференція: тези доповідей наукової конференції «Історія України та всесвітня історія в контексті регіональних досліджень викликів, Миколаїв, 8–12 листопада 2021 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. С. 4–5.

4. *Камінська М.І.* Мерлянов Михайло Васильович – видатний балетмейстер Миколаївського краю // Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Стан та перспективи розвитку культурологічної науки»: збірник тез доповідей / Редкол.: В. Л. Мозговий (гол. ред.) та ін. Миколаїв : МФ КНУКіМ, 2021. С. 88–92.

Практичним результатом роботи стало:

1. Відкриття виставки «Єврейський Миколаїв» 2021 р. у Миколаївському обласному краєзнавчому музеї[103].

2. Створення пересувної банерної виставки «Єврейський Миколаїв», що складалася з п'яти банерів з інформацією про розвиток Миколаївської єврейської громади від початку створення міста й до наших часів та з пластикового макета Миколаївської хоральної синагоги. Виставка експонувалася у закладах освіти й культури нашого міста, в Миколаївській міській раді, а також у національно-культурних товариствах міста та області[115].

Для створення пересувної виставки авторкою роботи було виграно грант для реалізації проекту від ГС «Миколаївської обласної єврейської громади» спільно з Миколаївським обласним краєзнавчим музеєм за підтримки управління культури, національностей та релігій Миколаївської обласної державної адміністрації в рамках Обласної цільової національно-культурної програми «Збереження та розвиток етнічної, культурної і мовної

самобутності національних меншин у Миколаївській області» на 2019–2021 рр. Але на початку реалізації проєкту внаслідок опублікованої «фейкової» антисемітської статті в інтернеті, Миколаївська обласна єврейська громада на чолі з М.Д. Гольденбергом відмовилась від коштів грантодавця. Але передала власні гроші для реалізації проєкту БО БФ «Фонду пам'яті жертв Голокосту с. Богданівка» на чолі з А.Л. Міхельсоном.

Структура дипломної роботи відповідає поставленій меті та визначеним завданням і складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів основної частини (13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (175 позицій) і додатків (6 позицій) у вигляді фото й архівних документів. Загальний обсяг дослідження становить 128 сторінок, із них основного тексту 108 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

Історіографію проблеми умовно можна поділити за тематико-хронологічним принципом на три етапи:

- перший – імперський – етап охоплює другу половину XIX – початок XX ст.;
- другий – радянський – 1920–1980-ті рр.;
- третій – сучасний – 1991 р. – до сьогодні.

Розглянемо перший етап – імперський, що охоплює другу половину XIX – початок XX ст. Він характеризується підвищеним інтересом науковців-істориків до заселення Півдня України колоністами та переселенцями з інших країн, зародженню єврейської громади в Миколаєві, дослідженню політичного, суспільного й культурно-просвітницького життя єврейської громади міста в зазначених хронологічних межах.

Першим дослідником історії Півдня України є А. О. Скальковський. На основі аналізу статистичних матеріалів він доводив, що євреї були вже серед перших поселенців у Новоросійському краї. Єврейське населення не було предметом окремого дослідження для цього автора, але згадки про них у його роботах свідчать про позитивне ставлення до цієї етнічної групи.

Про євреїв, у більшій чи меншій мірі, згадують автори більшості робіт з історії Миколаєва і південноукраїнського регіону, написаних у XIX – на початку XX ст. Євреї згадані серед перших жителів міста в анонімній брошурі «Михайло Леонтійович Фалєєв, або початок міста Миколаєва», виданої в Миколаєві в 1864 р. [131].

Цікавий епізод, який характеризує місце і роль єврейської громади в житті міста в другій половині XIX ст., а також ставлення до неї з боку містян

і адміністрації, описаний в роботі відомого миколаївського автора протоієрея П. П. Еланського «Местные исторические монографии» [102].

Велику увагу історії миколаївського єврейства приділив Г.Н. Ге в «Історичному нарисі столітнього існування міста Миколаєва при гирлі Інгулу (1790–1890)». Він вказує, що євреї були вже серед перших жителів міста, до початку ХІХ ст. вони грали виняткову роль у розвитку міської торгівлі і ремесла. Украй негативно оцінюються дослідником наслідки виселення євреїв з міста, згідно з імператорським указом 1829 р. [86].

Одну з перших робіт з історії заселення Новоросійського краю написав відомий український історик Д. І. Багалій, вона була видана в 1889 р. У деяких епізодах, пов'язаних з історією Миколаєва, в цій роботі згадується і про євреїв [84]. Один з перших російських єврейських істориків І. Г. Оршанський згадував про Миколаїв у нарисах про історію формування російського законодавства з єврейського питання [133].

Безумовний інтерес для розуміння ролі євреїв в процесах освоєння Новоросійського краю і його економічного розвитку представляють книги Ю. Є. Янсон і М. О. Лернера. Зокрема, у книзі М.О. Лернера «Євреї в Новороссийском крае» зібрані історичні нариси за даними архіву колишнього Новоросійського генерал-губернатора. Описане життя євреїв – колоністів у Російській імперії, чітко зображено побут єврейського населення [130].

Книга Ю.Є. Янсона «Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе» – це статистичне дослідження про хлібну торгівлю в Одеському регіоні. Праці експедиції, спорядженої Вільним економічним та Російським географічним товариствами, для дослідження хлібної торгівлі та продуктивності в Росії [174].

Другий етап – радянський, що охоплює 1920–1980-ті рр. Тема національностей радянськими науковцями у цей період майже не досліджувалась, інколи з'являлись поодинокі публікації у науково-дослідних

виданнях про ту або іншу національну спільноту, але все ж таки наукові публікації є, тому маємо наступні праці.

Згадку про Миколаїв зустрічаємо у викладенні Загальної історії єврейського народу, створеної найбільшим російським єврейським істориком кінця XIX –початку XX ст. С. М. Дубновим. Він обмежився лише фактом заборони на проживання євреїв у місті в 30–50-х рр. XIX ст. Попри те, що значна частина життя історика була пов'язана з м. Одесою, він не виявив великого інтересу до історії єврейського населення Новоросійського краю, тому що йому здавалося, що єврейство цього регіону, нехтуючи жорстким виконанням Традиції, поступово втрачає свою національно-релігійну ідентичність [101].

Згадки про євреїв містяться також в рукописах В. І. Стрельського. 3 травня 1938 р. В'ячеслав Ілліч обійняв посаду заступника керівника-старшого наукового співробітника Миколаївського обласного архівного управління. Одночасно В. І. Стрельський викладав історію СРСР у Миколаївському педагогічному інституті, публікувався у місцевій пресі. Мешкаючи у Миколаєві, він активно співпрацював із місцевою пресою, у газетах опубліковано 50 статей з історії Миколаївщини.

У цілому ж, в радянський період історична юдаїка вважалася неактуальним напрямком досліджень як у загальноісторичному, так і в регіональному контексті. Євреї на довгі роки перетворилися в фігуру замовчування у вітчизняній історичній науці. Навіть у найбільш репрезентативному історико-регіональному виданні радянського періоду «Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область» (1971) в нарисі про м. Миколаїв, зокрема про євреїв, є лише одна згадка в переліку етнічних груп на селища міста, крім того, згадуються кілька євреїв-революціонерів[76].

Наприкінці 70-х рр. XX ст. в роботах вітчизняних істориків В. М. Кабузана і Є. І. Дружиніної південноукраїнський регіон вперше став окремим предметом дослідження. В. М. Кабузан на основі аналізу

статистичних матеріалів ревізій (переписів населення) кінця XVIII – початку XIX ст. вперше в радянській історіографії звернув увагу на те, що євреї становили третю за чисельністю етнічну групу в складі населення найбільших міст Новоросійського краю (Одеси, Миколаєва, Херсона та ін.) [82; 107]. У роботах Є. І. Дружиніної містяться згадки про суттєву роль євреїв у соціально-економічному розвитку міст південноукраїнського регіону в період освоєння і заселення краю, в цьому контексті згадується і Миколаїв [99; 100].

Велику увагу розвитку підрядного суднобудування в Миколаєві, значна частина якого здійснювалася єврейськими підприємцями, приділено в книзі Б. Н. Зубова 1990 р. «Развитие кораблестроения на Юге России» [106]. Книга містить предметні рубрики, такі як історія суднобудування, кораблебудування, Миколаївські заводи, флот. Містить загальну багатовікову історію суднобудування на півдні Росії.

Останній третій – сучасний етап – охоплює період з отримання незалежності Україною в 1991 р. – до сьогодні. Характеризується сплеском інтересу до національностей, що існують в українському суспільстві. Було відкрито багато архівів, прийняті нові закони, взято курс на дослідження, що допомагають подоланню історичних міфологем і негативних етностереотипів у суспільстві. Наукові праці, написані істориками у цей період є невичерпним джерелом інформації.

У 1992 р. з'явилася перша за часів незалежності книга про історію євреїв України «Євреї України». Її автори Я. С. Хонігсман і А. Я. Найман не ставили за мету виявити специфіку історичного розвитку єврейських громад різних регіонів України, через це згадки про Миколаїв в даній роботі носять лише фрагментарний характер [149]. Така ж фрагментарність характерна і для колективної роботи «Нариси з історії та культури євреїв України» під редакцією Л. К. Фінберга і В. Б. Любченко, виданої у 2005 р. Це свідчить про те, що Миколаїв поки ще, багато в чому, залишається *tabula rasa* для більшості вітчизняних дослідників єврейської історії [63].

Для більшості сучасних дослідників відправною точкою для їх робіт стала стаття про м. Миколаїв у «Короткій єврейській енциклопедії» (повторена в «Електронній єврейській енциклопедії»), яка досить у лаконічній формі викладає двохсотлітню історію єврейської спільноти міста [61, т. 5, с. 719–720].

Одна з перших спроб розповісти історію миколаївського єврейства була зроблена І. М. Шайкіним. Його невеликий нарис було опубліковано в 1998 р., одним з його недоліків слід визнати обмежену кількість джерел, використаних автором [151].

Велику увагу питанням єврейської демографії в м. Миколаєві, а також специфіку взаємин Миколаївських військових губернаторів з єврейською громадою міста приділено в роботах Л. Л. Левченко. Авторкою вперше введено в науковий обіг багато архівних матеріалів, зокрема документи про єврейські погроми кінця XIX ст. у Миколаєві. Під її редакцією було видано двотомний збірник «Єврейське населення на Миколаївщині» [126–129].

Не оминув своєю увагою історичну долю єврейського населення Миколаєва відомий дослідник-краєзнавець Ю. С. Крючков. Він був першим, хто звернув увагу на ту виняткову роль, яку грали євреї в організації постачання для Чорноморського флоту на початку XIX ст., а також у підрядному суднобудуванні, що вироблялося на приватних верфях, власниками яких найчастіше були євреї [116–124].

Детальний аналіз діяльності приватних верфей у контексті історії розвитку кораблебудування в Україні здійснено Н. О. Рижевою «Формування традицій суднобудування в Північному Причорномор'ї», яка зуміла аргументовано довести, що ці верфі часто працювали ефективніше і оперативніше, кораблі для Чорноморського флоту на них будувалось швидше, якісніше і з меншими витратами, ніж на казенних верфях [141–142].

Ю. І. Гузенко є першим з миколаївських дослідників, хто звернувся до історії розвитку місцевої єврейської благодійності в загальному контексті

формування громадської благодійності в південноукраїнському регіоні наприкінці XIX – на початку XX ст.[96–98].

Херсонськими дослідниками Є. Г. Сінкевичем і Н. М. Кузововою проаналізовано стан єврейської освіти в Миколаєві в загальному контексті розвитку національної освіти в регіоні наприкінці XIX – на початку XX ст. [147].

Відомий історик вітчизняного суднобудування А. Г. Сацький, досліджуючи формування системи підрядів для Чорноморського флоту, не обійшов увагою активну участь миколаївських євреїв у цій сфері діяльності [145]. Результатом багаторічної пошукової діяльності стали роботи краєзнавців Ф. М. Когана і О. В. Гриневич, в яких є спроба висвітлити різні аспекти повсякденного життя миколаївської єврейської громади [91–95; 113–114].

Значна кількість персоналій про життя і діяльності євреїв, які залишили помітний слід в історії суспільного життя м. Миколаєва розміщено в енциклопедичному словнику «Миколаївці» [64].

У 2008 р. було опубліковано перше монографічне дослідження про історію єврейського населення в Херсонській губернії. Його автори М. М. Шитюк і В. В. Щукін окремий розділ присвятили історичній долі євреїв у Миколаївському та Севастопольському військовому губернаторстві, а з початку XX ст. – у Миколаївському градоначальстві, їх участі в органах місцевого самоврядування, положенням у сфері освіти. Автори прагнули виявити специфіку формування єврейської громади в Миколаєві в порівнянні з іншими великими містами Новоросійського краю, насамперед Херсоном та Одесою [152]. Певною мірою етапами підготовки даної роботи стали публікації результатів досліджень, здійснених авторами книги «Земляки» В. В. Щукіна та А. Н. Павлюка [160]. У книзі автори максимально розширили джерельну базу та виявили згадки про історію миколаївського єврейства в роботах вітчизняних і закордонних дослідників, що дозволило по-новому побачити багато фактів з життя миколаївської єврейської громади, а також

максимально персоналізувати історію єврейського населення в Миколаєві [134–138].

Вагомим джерелом інформації став збірник документів і матеріалів «Єврейское население на Николаевщине» 2004 р., в якому було надруковано доповіді відомих миколаївських дослідників, науковців, керівників єврейської громади міста, які досліджували життя єврейської громади на Миколаївщині, а саме: М. Д. Гольденберга, О. В. Гриневич, Л. Л. Левченко, А. Л. Павлюка, О. В. Серединського, В. П. Шкварця, В. В. Щукіна [62].

Найвідомішим дослідником соціально-економічного та правового становища єврейського населення в південноукраїнському регіоні упродовж ХІХ – на початку ХХ ст. був В. В. Щукін. У 2006 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему: «Становище єврейського населення в Херсонській губернії в ХІХ – на початку ХХ ст.», був автором та співавтором таких книг, як «Дорога к храму» (2011), «Єврейские адреса города Николаева» (2015), «Єврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (ХІХ – начало ХХ вв.)» (2016), «Наш земляк Ребе Менахем-Мендел Шнеєрсон» (2019), «Праведники народов мира» (2021) та інші [153–173].

Володимир Володимирович Щукін був автором понад 250 друкованих праць. Він здійснив фундаментальне дослідження Миколаївської єврейської громади кінця ХVІІ ст. – поч. ХХ ст. Виконав повне комплексне дослідження історії єврейських колоній Миколаївського краю (Херсонської губернії) від 1807 р. (заснування першої землеробної колонії Ефінгарь (зараз с. Плющевка) і до початку ХХ ст. Зробив свій внесок у складання хроніки й аналізу трагічних подій Голокосту на території Миколаївської області.

У 2017 р. було опубліковано колективну монографію «Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років», в якій досліджено державотворчі процеси на Миколаївщині в добу Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Приділено увагу діяльності армії, флоту, селянському повстанському руху, етнічним, міжнародним, релігійним, освітнім та культурно-просвітницьким аспектам. У розділі 3 книги «Етнічні

та міжнародні аспекти революції, міститься інформація про етнічні меншини Миколаївщини в період Української національної революції, зокрема про євреїв [62].

У 2020 р. було видано монографію Юлії Прокоп «Євреї-иностранцы на юге Украины». У книзі зібрано свідчення про тисячі родин єврейського походження, відтворено соціально-правовий контур їх життя в південному регіоні. Розглянуто причини переселення євреїв з-за кордону до південноукраїнського регіону, розкрито їх правове становище в Російській імперії та його зміну з часом, проаналізовано соціальні характеристики євреїв-іноземців (демографічний склад та його динаміка, особливості соціальної та професійної структури), визначено внесок євреїв іноземного походження до економічного розвитку Півдня України. Виконано аналіз процесів культурної трансформації єврейства у Херсонській губернії протягом ХІХ ст. та обґрунтовано провідну роль у них євреїв іноземного походження [140].

Треба виділити в окрему групу праці зарубіжних науковців. У своїй фундаментальній праці англійський історик Дж. Д. Клієр «Росія збирає своїх євреїв. (Походження єврейського питання в Росії: 1772–1825)» описав політику російського уряду щодо євреїв у період заселення й освоєння південноукраїнського регіону. Автор приділив увагу і ситуації в Миколаєві, але лише тою мірою, в якій це було пов'язано з загальноросійськими тенденціями розвитку єврейського питання [112].

Книга ізраїльського дослідника О. М. Поліщука «Євреї Одеси та Новоросії» є одним з найбільш фундаментальних досліджень історії єврейської громади Одеси, яка розкриває питання в тісному взаємозв'язку із загальною ситуацією в Новоросії. У цій роботі згадки про ситуацію в Миколаєві одиничні, набагато частіше згадуються Херсон і Єлизаветград, що слід визнати несправедливим. До того ж згадки про Миколаїв, в основному, даються по матеріалах єврейської преси, без посилання на архівні документи. Через це ряд тверджень даного автора щодо життєдіяльності єврейської

громади в м. Миколаєві звучать спірно і не завжди підтверджуються документально [139].

У статті німецького дослідника А. В. Сарторі наведені факти відкриття в Миколаєві наприкінці XIX ст. філій і відділень міжнародних єврейських торговельних фірм, які контролювали місцеву хлібну торгівлю і багато в чому сприяли тому, щоб Миколаївський порт перетворився на один з найбільших експортних портів у Європі [144].

Неодноразові згадки про Миколаїв містяться в роботах одного з найвідоміших російських істориків Ю. І. Гессена. Його увага до нашого міста пов'язана зі специфікою правового становища єврейського населення в Миколаєві. Ю. І. Гессен є автором статті про Миколаїв, яку було надруковано в «Єврейській енциклопедії», виданій на початку XX ст. видавництвом Ефрона і Брокгауза [87]. Ця енциклопедія до сьогоднішнього дня залишається одним з найбільш інформативних видань з історії російського єврейства. Згадана стаття містить низку неточностей, що цілком зрозуміло, враховуючи те, що автор не мав можливості працювати з місцевими архівними матеріалами.

Таким чином, історіографія проблеми життя євреїв м. Миколаєва періоду кінця XVIII – початку XX ст. пройшла кілька етапів у своєму розвитку, що відрізняються якісними та кількісними показниками. Критеріями періодизації історіографічного процесу стали зміни в методології, концепції та проблематики досліджень зі вказаної теми з урахуванням історико-хронологічного підходу.

1.2. Джерельна база

Робота із джерелами, які стосуються єврейської громади м. Миколаєва кінця XVIII – початку XX ст. є складною насамперед через те, що джерельна база є неповною. Зокрема, документи й матеріали державних органів влади мають кілька недоліків. Матеріали, що їх складала уповноважені на початку заснування міста, містять ту інформацію про євреїв, яка стосується будівництва окремих споруд або великих підприємств, якими володіли євреї. І зовсім мало інформації про релігійне життя та звичаї простих людей. І це зрозуміло, бо єврейська громада була дуже «закритою» для інших жителів міста, які не належали до юдейського віросповідання. Також було виявлено значну розбіжність між законодавством щодо євреїв та реальності, яка мала місце в регіоні та виявилася зображеною в архівних документах.

Документальні пам'ятки, використані в роботі, класифіковано згідно з принципом розподілу їх за походженням, за яким джерела умовно розподілено на такі групи: 1) неопубліковані джерела; 2) діловодна документація; 3) наративні джерела; 4) матеріали періодики; 5) довідкові видання; 6) статистичні джерела; 7) зображальні джерела; 8) речові джерела.

Неопубліковані джерела, використані в роботі, представлені експонатами Миколаївського обласного краєзнавчого музею, які зберігаються в основному фонді музею в різних групах збереження. До цієї групи джерел віднесено документи, звіти, особисті речі представників Миколаївської єврейської громади, світлини, книги тощо. А саме: документи революціонера І. І. Шварца [29], документи лікарів А. Ляписа та Л. Херсонського [30]. Також було досліджено книги інвентарної комісії по збереженню будинків – пам'яток культури у місті Миколаєві, а саме книги з інформацією про будинки по вул. Чернігівській (зараз Шнеєрсона) [35–39], на якій селились євреї. Комісію було створено у 1991 р., матеріали зберігаються у фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею й зберігають

історичну пам'ять про архітектурні споруди нашого міста другої половини XIX – початку XX ст.

До неопублікованих джерел також відносяться **нарративні джерела**, які зберігаються на тимчасовому збереженні у фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею. Під час роботи вдалося зібрати спогади про відомих євреїв міста Миколаєва, які жили наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема:

– спогади Олени Штемберг – доньки лікаря Штемберга Олександра Давидовича (09.02.1921 р., Миколаїв – 02.05.2005 р., Миколаїв) – капітана медичної служби Північно-західного фронту 2-ї окремої лижної бригади 1-ї ударної армії, який після війни до 1992 р. працював лікарем вищої категорії в урологічному відділенні Обласної лікарні нашого міста [22];

– спогади Камінської Марії Іванівни – правнучки Пятіної Марії Самуїловни – прокурора м. Миколаєва, заступника прокурора м. Куйбашев, делегата з'їзду від м. Миколаєва на засіданні Державної комісії з електрифікації Росії (ГОЕЛПРО) [23];

– спогади Ліни Зозулі – доньки Зозулі (Аврама) Львовича – заслуженого тренера України (1971) та СРСР (1980) з кінного спорту, який створив Миколаївську школу кінного спорту [24].

Також вдалося відшукати та опрацювати матеріали з особової справи Камінського Іллі Зельмановича – рідного брата Камінського Якова Зельмановича, який народився у Миколаєві 18 грудня 1891 р. і був діячем органів державної безпеки, тимчасового виконувача обов'язків начальника Секретно-політичного відділу (СПВ) ДПУ УРСР (1937) [25] (див. Додаток А).

Діловодна документація, використана в роботі, зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України (ЦДАК) та Державного архіву Миколаївської області (ДАМО). Так, у ЦДАК України у м. Київ зберігається документ (ф. 356, оп.1, спр.180) [1] про єврейський погром у м. Миколаєві, а саме про те, що для наведення ладу військовий

губернатор М. П. Манганарі мобілізував увесь особовий склад міської поліції, привів у бойову готовність артилерійську частину й Донський козачий полк, завдяки чому вдалося зупинити погромні дії. Перша згадка про Миколаївську єврейську громаду—скарга місцевих євреїв на непристойні вчинки єврея Вольфа Євсійовича, зафіксована у ордері М.Л. Фалєєва миколаївському городничому зберігається у фонді 243 ДАМО (оп.1, спр. 73) [19]. Офіційна згадка про перший єврейський молитовний кам'яний будинок відноситься до 1811 р. Про це свідчить збережений документ у ДАМО (ф. 230, оп.1, спр. 30)[17]. Про те, що єврейській громаді було виділено землю для спорудження купальні (мікви), свідчить відкритий лист (дозвіл) на будівлю купальні. Зберігається лист-розпорядження про виділення землі Миколаївського військового губернатора І. І. де Траверсе від 19 серпня 1805 р., що отримав Копель Менделевич, у ДАМО (ф. 216, оп. 1, спр. 1235) [4].

У процесі дослідження єврейської громади міста Миколаєва кінця XVIII – початку XX ст. авторкою було опрацьовано **періодичні видання**, а саме: у газеті «Николаевский курьер» від 8 липня 1908 р. вказано, що керівником Миколаївського відділення Одеського облікового банку був єврей Ю. О. Гольдфарб [56]; в «Николаевской газете» від 14 серпня 1 вересня 1909 р.; 22 і 24 серпня, 8 вересня, 30 грудня 1910 р. є публікації про життя А.І. Гуровича – талановитого педагога та композитора [54]; в «Николаевской газете» від 14 і 29 серпня 1909 р. є публікації про А. І. Гуровича (Чарського) – відомимого артиста опери [54]. В журналі «Южанин» за 1899 р. (№ 15–16 (20–21 січня) написано, що у 1899 р. в Уманського Абрама Ісааковича стріляв робітник заводу, напевно через великий борг [56]; в журналі «Яхад» за 2002 р. (№ 4–5) є стаття Ф. М. Коган та Е. В. Гриневич про єврейську вулицю Чернігівську (зараз Шнеєрсона) [116], а випуск «Яхад» за 2003 р. (№ 12–16) містить статтю Ф.М. Когана про Миколаївську єврейську релігійну громаду [117]. В газеті «Вечерний Николаев» від 16 жовтня 2008 р. є стаття до 100–ліття О. Л. Зозулі «Отец

глазами дочки»[52].

Довідкові видання становлять наступну групу джерел, використаних в роботі. Серед таких авторкою було опрацьовано путівники, адрес-календарі і довідкові книжки міста Миколаєва на 1875, 1882–1884, 1892 рр. [72–75; 77–81]. Ці видання містять цінну інформацію про освіту, лікарні, громадські установи міста другої половини XIX – початку XX ст.

З'ясувати кількість єврейського населення міста Миколаєва в різні хронологічні періоди допомогли **статистичні джерела** – у розділі «Современное состояние города» в адрес-календарі м. Миколаєва за 1869 р. є таблиця з загальною кількістю населення у місті: чоловіків – 25 190, жінок – 22072, а також з них євреїв та караїмів: чоловіків – 2072, жінок – 2345 [80]. У Миколаївському адрес-календарі за 1877 р. є доповідь про роботу «Статистического комитета города Николаева в 1875 году», а також є таблиця кількості населення у місті: чоловіків – 45 131, жінок – 37 674, з них єврейського населення: чоловіків – 3654, жінок – 3356 [77]. Інші путівники та адрес-календарі м. Миколаєва також містять багато статистичної інформації.

Речові і зображальні джерела, використані в роботі, що зберігаються у фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею, насичують дослідження цінним ілюстративним матеріалом. Зокрема, серед **речових джерел**, в дослідженні представлено:

- макет з пластику Миколаївської хоральної синагоги, яку було зруйновано у 50-х рр. XX ст.

- експонати музею Миколаївського товариства єврейської культури, що належали єврейським родинам Миколаєва й були використані під час оформлення виставки «Єврейський Миколаїв». А саме: інструмент чоботаря (XIX ст.), швейна машинка для пошиття взуття (XIX ст.), інструмент цирюльника (кінець XIX ст.), капелюх «Шолом» (кінець XIX ст.), ваги «Безмін» (кінець XIX ст.), скалка для тіста (кінець XIX ст.), саквояж (кінець XIX ст.), ножиці закрійні (XIX ст.), аршин (початок XX ст.), мазхор – книга релігійного змісту (кінець XIX ст.), Тфілін – молитовне приладдя

(XXI ст.), кіпа – єврейське чоловіче головне вбрання (XXI ст.), Талес з китицями – молитовне покривало (XX ст.), Шофар (XX ст.), бокал для кідущ (XX ст.), Мезуза – сувій пергаменту з молитвою (XXI ст.), Менора – свічник (XX ст.), таця для риби (XX ст.), дворучна чаша (XIX ст.), посуд святковий (XX ст.), сервіз (XX ст.), склянки аптечні (XIX ст.), шприц для переливання крові (XIX ст.), фотокамера (XX ст.), арифмометр (XX ст.), гобелен по мотивах М. Шагала «Скрипаль» (кінець XX ст.), дипломні роботи студентів МФ КНУКіМ, витинанка (автор Л. Траспова; кінець XX ст.), Клезмерські музики (XX ст.; автор Н. Берестецька), лялька – єврейський швець (кінець XX ст.; автор Н. Берестецька), графіка Д. А. Антанюка (кінець XX ст.)

– експонати релігійного призначення Миколаївської єврейської релігійної громади (на чолі з головним рабином Миколаєва та області Шоломом Готтлібом).

Для створення виставки «Єврейський Миколаїв» у краєзнавчому музеї у 2021 р. було зібрано й описано експонати, що передали до музею представники миколаївських єврейських родин. Деякі з них були передані в фонди музею на постійне зберігання, зокрема особисті речі, документи, світлини, листи:

– Каневського Бориса Лазаревича (1905 р., м. Миколаїв – 01.07.1979 р., м. Миколаїв) – слюсаря VII розряду з ремонту автоторів в артілі «Металобитремонт»;

– Дашевського Овсія Яковича (1897 р., м. Миколаїв – 1979 р., м. Миколаїв) – заслуженого будівельника України, миколаївського архітектора, заступника директора суднобудівного заводу ім. 61 Комунара з капітального будівництва. Під його керівництвом збудовані найкращі житлові споруди центральної частини міста на вул. Адміральській, Радянській, Рози Люксембург, Свердлова, в районі Центрального ринку, на Привокзальній площі тощо. Овсій Якович безпосередньо брав участь у будівництві адміністративної споруди Миколаївського суднобудівного заводу ім. 61 комунара (1951 р.).

Серед **зображальних джерелу** дослідженні були використані картини миколаївських художників Р.Я. Вайнштока й О.М. Махервакса з фондів МОКМ[26](див. Додаток Г) та дерев'яні картини Є.П. Зайцева «Кравець», «Пророк», «Давид» [28], що представляли художників єврейського походження на виставці «Єврейський Миколаїв».

Результатом роботи стало відкриття виставки «Єврейський Миколаїв» 2021 р. у Миколаївському обласному краєзнавчому музеї, а також створення пересувної банерної виставки з тією ж назвою, що складалася з п'яти банерів і пластикового макета Миколаївської хоральної синагоги.

Відкриттям дипломної роботи стала постать О.Л. Зозулі – заслуженого тренера України (1971) та СРСР (1980) з кінного спорту, який створив Миколаївську школу кінного спорту. Установлено, що його мати була єврейкою, а сам він закінчив єврейську початкову школу-хедер в одній з єврейських землеробських колоній. Цікавим є факт, що раніше наукові співробітники музею – Наталія Кухар-Онишко (завідувачка фондів МОКМ), Олена Гриневич (завідувачка відділу етнографії МОКМ), які спілкувались із О.Л. Зозулею, вважали його ромом, тому що він був чорнявим і до нестями любив коней. І тільки під час роботи над виставкою «Єврейський Миколаїв» науковим співробітником МОКМ Наталією Александренко було надано докази щодо етнічного походження відомого тренера. І вже ці дані було використано при роботі над виставкою та опубліковано її авторкою.

Отже, під час роботи над темою єврейська громада міста Миколаєва (кінець XVIII– початок ХХ ст.)авторкою було ретельно досліджено фонди Миколаївського обласного краєзнавчого музею, відібрано експонати,що зберігаються в основному фонді музею в різних групах збереження, а саме: документи, звіти, особисті речі представників Миколаївської єврейської громади, світлини, книги, картини тощо. При роботі над неопублікованими джерелами, до яких відносяться наративні джерела, авторкоюбуло зібрано та описано спогади родин відомих людей представників єврейської громади. Ці спогади було передано на тимчасове збереження у фонди Миколаївського

обласного краєзнавчого музею для подальшого вивчення та передачі до Державного архіву Миколаївської області. У процесі дослідження єврейської громади міста Миколаєва кінця XVIII – початку XX ст. авторкою було опрацьовано періодичні видання та діловодну документацію, що зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК) та Державного архіву Миколаївської області (ДАМО). За допомогою статистичних джерел – путівників, адрес-календарей та довідкових книг міста Миколаєва за 1869, 1877, 1882–1884, 1892 рр. була з'ясована кількість єврейського населення у місті в різні хронологічні періоди. Речові й зображальні джерела, використані в роботі, що містяться у фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею і насичують дослідження цінним ілюстративним матеріалом також було вивчено.

Таким чином, документи, довідкові видання, особові справи – найбільш доступні джерела інформації з історії розвитку Миколаївської єврейської громади. Наративна база, речові й зображальні джерела доповнюють дослідницьку роботу глибоким змістом та емоційною довершеністю. Тому джерельна база дозволяє повною мірою дослідити тему дипломної роботи «Єврейська громада міста Миколаєва (кінець XVIII – початок XX ст.)».

1.3. Методологія та методи дослідження

У сучасній вітчизняній історичній науці наростає тенденція пошуку нових підходів, концепцій, теорій, у тому числі використання західних моделей (цивілізаційної, глобалістської, історико-соціологічної, емпірицистської та ін.) історіографічної практики. Це зумовлено, з одного боку, розвитком самої науки, а з іншого – необхідністю переосмислення заідеологізованих та сфальсифікованих сторінок минулого, критичного аналізу джерел, розкриття затабуваних тем тощо, здійснення досліджень з урахуванням всіх аспектів гносеологічного, феноменологічного, світоглядного факторів.

У системі світоглядних принципів, якими керувалася авторка при написанні дослідження, пріоритетом була прихильність до ідеї закономірного та прогресивного історичного розвитку, що визначило використання певної методологічної бази. Застосування наукових підходів, принципів і методів дозволило викласти досліджуваний матеріал у послідовності і логічно завершених формі та об'єктивно показати єврейську громаду м. Миколаєва наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Сучасне науково-теоретичне мислення прагне проникнути в сутність явищ і процесів, що вивчаються. Це можливо за умови цілісного підходу до об'єкта вивчення, розгляду його у виникненні та розвитку, тобто застосування історичного підходу до його вивчення. Цей підхід дає змогу дослідити історичні умови формування соціальних відносин у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей. У роботі завдяки історичному підходу було досліджено процес формування миколаївської єврейської громади кінця XVIII – початку XX ст., чітко визначено основні етапи заснування та розвитку єврейської громади міста Миколаєва, а також пов'язано зв'язок між соціально-економічним розвитком регіону і діяльністю єврейського населення міста Миколаєва[155].

Останнім часом широкого застосування в історичній науці набуває цивілізаційний підхід, спрямований на дослідження суспільства у всій багатогранності проявів його життя та існування. В основу всіх історичних процесів, що відбуваються, він ставить людину, беручи до уваги її норми поведінки, естетичні та етичні погляди.

Розгляд запропонованої проблеми зумовлює застосування ціннісного підходу до об'єкта дослідження, який виражається в оцінювальних судженнях. Серед безумовних цінностей людського буття можна назвати цінності науки, мистецтва, моралі, права, державності, а також релігії. У роботі завдяки ціннісному підходу було з'ясовано внесок єврейської громади у політичне, суспільне, медичне, культурно-просвітницьке життя міста Миколаєва. Особистий внесок у розвиток єврейської громади меценатів та благодійників: Сталінської Юлії Михайлівни, купців I гільдії Мешуреса Фроїма, Яківа Камінського, Л.І. Форштетера, І. Д. Ерліха та багатьох інших. Гласного Миколаївської міської думи Шнеєрсона Шмуля Зельмановича, піаніста і педагога Гуровича Арнольда Ісидоровича. Особистий внесок лікарів: Броуна Володимира Леонідовича, Кенігсберга Михайла Григоровича та інших [160].

Аналіз документів і матеріалів, оцінка подій проводилися на основі таких універсальних методологічних принципів, як принципи історизму і об'єктивності. У межах досліджуваної теми принцип історизму дозволяє вивчити конкретно-історичні обставини, під впливом яких формувалася єврейська спільнота у м. Миколаєві. Принцип об'єктивності вимагав виявлення факторів та умов, що визначали політику Російської імперії та СРСР (у нашому випадку – негативних) щодо єврейського населення взагалі. А саме: з'ясувати внаслідок чого в Російській імперії було впроваджено смугу осілості, як це вплинуло на відношення до євреїв міського населення і дозволило дослідити тему єврейських погромів у місті Миколаєві, причини та наслідки [155].

Принцип науковості передбачає переважання об'єктивного наукового знання над певними тимчасовими кон'юнктурними інтересами тих або інших класів, соціальних груп чи окремих дослідників. Тому для дослідження проблеми обрані ті історичні факти, які дозволяють з найбільшою повнотою розкрити державну політику Російської імперії щодо єврейського питання, в тому числі релігійного, а також до юдаїзму. А саме зробити точний перелік релігійних юдейських споруд у місті Миколаєві та відстежити їх призначення та цільове використання єврейською релігійною громадою міста Миколаєва[153].

На принципах історизму, об'єктивності та науковості ґрунтуються принципи системності та комплексності. Принцип системності орієнтував на розкриття цілісності об'єкту, а принцип комплексності – на виявлення внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків об'єкта дослідження. Авторка прагнула до дотримання комплексного підходу у вивченні історичних явищ, до різнобічного зображення процесів життя єврейського населення м. Миколаєва. А саме участь євреїв міста Миколаєва у революційних рухах початку ХХ ст. у період Української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) [62].

Методологічною основою роботи стали загальнонаукові методи дослідження, серед яких було виділено логічний, структурно-системний, аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, метод зіставлення. До конкретно-історичних методів віднесено історико-генетичний та історико-типологічний. До спеціально-історичних – проблемно-хронологічний і синхроністичний. До міждисциплінарних – математично-статистичний метод.

Метод аналізу допоміг вивчити об'єкт дослідження з різних боків, у зв'язку з чим було здійснено перехід від вивчення цілого до розгляду його частин шляхом абстрагування від зв'язку частин одна з одною. Синтез дав можливість поєднати отримані в результаті аналізу частин об'єктів та їхніх сторін в єдине ціле. Метод індукції привів до певних результатів та висновків через фактичні подання процесів та явищ. Метод дедукції дозволив зробити

узагальнення та висновки, засновуючись суто на попередньо наведених доказах. Метод зіставлення за допомогою залучених документальних видань дав можливість перевірити вірогідність фактичного матеріалу, узагальнити висновки, які містяться у проаналізованих працях із цієї проблеми. Зокрема, за допомогою методу аналізу стало зрозуміло, чому єврейське населення міста Миколаєва активно брало участь у діяльності різних політичних об'єднань в період Української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) [62]. А метод зіставлення допоміг дослідити роботу євреїв-лікарів та їх внесок у розвиток лікарень та охорону здоров'я міста Миколаєва [160].

Дослідження ґрунтується на таких конкретно-історичних і спеціально-історичних методах, як історико-генетичний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний і синхроністичний.

Історико-генетичний метод дозволив подати точну історію явища, що вивчається. Його застосування дало можливість охарактеризувати єврейське населення міста Миколаєва: рід занять, обрання професії, сфера діяльності євреїв у місті Миколаєві. Історико-типологічний метод своєю метою ставить упорядкування об'єктів у певні типи на підставі властивих їм суттєвих ознак, дає змогу визначити критерії типологізації, пов'язані з головною темою праці. За допомогою історико-типологічного методу в дослідженні виділено основні аспекти антиєврейської політики в Російській імперії: смугу осілості, єврейські погроми, як наслідок – появу сіоністських гуртків у місті Миколаєві [155].

Застосування синхроністичного методу дало можливість проаналізувати релігійне питання юдеїв у південно-українських губерніях синхронно, виділити спільне й відмінне і зробити відповідні висновки. Щоб показати явище в розвитку, застосовано хронологічний метод, який дозволив розглянути явища та події в часовій послідовності, а також, відповідно, у русі та зміні. Завдяки цьому методу стало зрозуміло необхідність створення єврейською громадою низки благодійницьких організацій для підтримання найвразливіших верств єврейського населення міста Миколаєва [160].

Математично-статистичний метод допоміг з'ясувати кількість єврейського населення у місті Миколаєві впродовж всього дослідницького періоду. Висновки зроблено, спираючись на дані з Миколаївських адрес-календарів [72–75;77–81]. За допомогою цього методу авторці також вдалося здійснити кількісний аналіз експонатів, які зберігаються у фондах, а також у головній експозиції Миколаївського обласного краєзнавчого музею для збереження пам'яті про єврейську громаду міста Миколаєва кінця XVIII – початку XX ст. [111].

Застосування джерелознавчих методів дослідження, таких як методи пошуку, наукової критики й типологічно-видової класифікації джерел, сприяло відтворенню реальних фактів досліджуваного періоду і дозволило врахувати й оптимально використати науковий доробок імперських, радянських, закордонних і сучасних істориків з питань життя євреїв міста Миколаєва в досліджуваний період.

Зазначені підходи, принципи та методи наукового пізнання дозволяють опанувати наявну літературу з проблеми, вивчити джерела, систематизувати й узагальнити отриману інформацію, найбільш адекватно зобразити процеси історичної сутності, що дає можливість уникнути під час дослідження суб'єктивних оцінок, залишитися на об'єктивно-науковій точці зору та забезпечує наукову вірогідність результатів дослідження.

Отже, використання сукупності загальнонаукових, конкретно-історичних, спеціально-історичних, джерелознавчих та міждисциплінарних методів пізнання створює належні умови для досягнення поставленої мети. Застосовані теоретико-методологічні принципи та використані методи дали змогу провести дослідження неупереджено, системно і комплексно, висвітлити визначені аспекти проблеми у взаємозв'язку з процесами та подіями, що відбувалися з євреями м. Миколаєва в досліджуваний період, з урахуванням сучасних тенденцій розвитку історії, релігії та політики усього українського суспільства. У цілому комплексне застосування вказаних

методів наукового дослідження дало можливість розкрити діяльність єврейської громади міста Миколаєва наприкінці XVIII – на початку XX ст.

РОЗДІЛ 2

ЕТАПИ ЗАСНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА МИКОЛАЄВА

2.1. Заселення євреїв до міста Миколаїв (кінець XVIII – початок XIX ст.)

Протекціоністська політика царського уряду сприяла масовому припливу на Південь України, в тому числі й на Миколаївщину, іноземців. Маніфести Катерини II (1762 та 1763 рр.) та Олександра I (1804 р.) запрошували вихідців з іноземних держав оселятися на території Російської імперії, надавали іногородцям землі, пільги та свободи. Державою заохочувалося створення переселенцями компактних поселень – колоній, керівництво якими здійснювалося спеціально створеними урядом установами на особливих засадах. На правах переселенців переїхали до нашого краю росіяни, поляки, чехи, молдовани та ін. Зокрема, наприкінці першої половини XIX ст. на території Херсонської губернії кількість росіян складала 21%, молдаван – 5,4%, поляків – 1,1 % населення [60].

Колоністам на Півдні України надавалися значні пільги: тимчасове звільнення від сплати податків (на 10 років), отримання до 65 дес. землі на родину, право насамоврядування та вільне віросповідання. Характер та обсяг наданих привілеїв визначався певними умовами державного запрошення для переселення різних етнічних груп. Так, для німецьких іммігрантів колоністський статус передбачав звільнення від військової служби назавжди, водночас оселення в регіоні сербів нерідко пов'язувалося саме з виконанням військових обов'язків. Диференційований підхід, з огляду на етнічну своєрідність, мав сприяти кращому використанню економічного ресурсу, привнесеного різними групами переселенців. Задля цього була створена низка поселень з етнічними й релігійними відмінностями та специфічною системою управління.

На правах колоністів заселяли наш край також болгари, німці та євреї. Наприкінці першої половини XIX ст. на території Херсонської губернії кількість болгар складала 0,9 %, німців – 4,5 %, євреїв – 11,8 % населення.

Розділи Речі Посполитої між Пруським королівством, Російською імперією та Австрійською монархією, що відбулися в останній третині XVIII ст. (перший розділ стався в 1772 р., другий – 23 січня 1793 р., третій – 24 жовтня 1795 р.), призвели до того, що на території Російської імперії опинилося майже мільйонне єврейське населення Білорусії, Литви, Поділля, Волині й більшої частини центральної Польщі. Основними заняттями євреїв, що проживали на територіях Польщі, Білорусії, Литви, Поділля та Волині, була дрібна торгівля та ремесло. Зокрема, переважали кравці, шевці, кушніри, цирульники.

У Російській імперії, в селянській країні, життя на землі розглядалося як єдина нормальна й повноцінна праця, але вона була недоступна євреям. Їм було заборонено купувати та орендувати землю. Але на початку XIX ст. їхнє положення змінилося. Так, згідно з «Положенням про устрій євреїв» 1804 р. переселенцям із Західної Білорусії та Польщі надавалося право селитися у південних губерніях на правах колоністів та займатися землеробством.

Євреям, які мали бажання стати хліборобами, був наданий статус колоністів (іноземні поселенці, які займалися землеробством), із належними пільгами й привілеями. Їм були обіцяні у безстрокове спадкове користування (не у власність) казенні (державні) землі, отримання позики на переїзд і облаштування, а також звільнення від податків упродовж 10 років. Землі вони були зобов'язані повернути «у відоме число років». Крім того, після закінчення пільгових років євреї-землероби мали платити «всі повинності підряд з іншими підданими однакового з ними стану» [143].

Для багатьох тисяч євреїв, які відправилися у Новоросію, почалися тяжкі випробування. Довгий шлях вони подолали на возах у літню спеку і зимовий холод. Переселенці голодували, хворіли й помирали від тягара далекого шляху. Прибувши на місце після 3–4 місячної виснажливої дороги,

у 1807–1809 рр. переселенці заснували в Херсонській губернії свої перші колонії.

Першою єврейською землеробською колонією став Ефінгар (сучасне с. Плющевка, Баштанського району). Її заснували в 1807 р. могилевські євреї на чолі з Нохімом Фінкенштейном (за правом названим першим євреєм–колоністом в Російській імперії). Загалом на території сучасної Миколаївщини було засновано шість єврейських землеробських колоній: Ефінгар, Великий та Малий Нагортав, Добре, Романівка й Новополтавка.

У 1841 р. були засновані села Новополтавка (Ново-Полтавка) Новобузького району та Романівка Березнегуватського району (нині Баштанський район). Наприкінці першої половини ХІХ ст. на території Херсонської губернії кількість євреїв складала 11,8 % населення[60].

Херсонська губернія увійшла до списку тих губерній Російської імперії, де можна було селитися євреям так званої смуги осілості. Уперше смуга осілості була визначена відповідно до указу 1791 р. і проіснувала до 1917 р.

Єврейське населення у Херсонській губернії за переписом 1897 р. проживало у містах –28,4%, у селах – 5,1%. Зокрема, у Миколаєві на той час було зареєстровано 17974 єврея, що складало майже 20% усього населення. Відсоток був нижчий, ніж у Херсоні й Одесі, але саме єврейська громада була найбільш розвиненою та динамічно зростала серед інших етнічних груп міста.

У місті Миколаїв (засновано 1789 р.) євреї були серед перших його жителів. Для них доленосним став третій розподіл Речі Посполитої 1795 р. між Пруським королівством, Російською Імперією та Австрійською монархією, в результаті якого більша частина білоруських та західноєвропейських євреїв Правобережної України опинилися у Російській імперії [143].

1 червня 1790 р. засновник міста князь Г.О. Потьомкін, у листуванні з М.Л. Фалєєвим, віддав наказ про переселення до Миколаєва євреїв-

ремісників рідкісних професій – фонтанщика, різьбяр, золотаря, слюсаря, тесляра, столяра [121].

Першу згадку про «громаду євреїв у Миколаєві» датовано 13 червня 1791р. Це була скарга місцевих євреїв М.Л. Фалєєву на непристойні вчинки єврея Вольфа Євсїйовича. Про це свідчить збережений ордер М.Л. Фалєєва миколаївському городничому, в якому до М. Л. Фалєєва звернулося «товариство миколаївських євреїв», яке вже тоді стежило за пересуванням його членів, дотриманням ними законодавства тощо[19].

У 1792 р. 31566 осіб, що проживали у Миколаєві, було зареєстровано 289 євреїв, що становило 18,45% від загальної кількості. У 1804 р., згідно з «Положенням про влаштування євреїв», єврейське населення вперше було офіційно приписано до Миколаєва, у зв'язку з проведенням ревізії (реєстрації та перепису) єврейського населення в Російській імперії [148].

Переважно євреї жили у центрі міста на вулицях Московській, Чернігівській, Привозній та Потьомкінській. Крім житлових будинків, майстерень і крамниць, споруджувалися синагоги, молитовні будинки та хедери (початкові юдейські школи). У 1805 р. серед міських споруд вже був перший єврейський молитовний будинок. Офіційна згадка про цю кам'яну будівлю відноситься до 1811 р. Нажаль, будівля не збереглася до нашого часу [17].

Єврейській громаді також було виділено землю для спорудження купальні (мікви). Про це свідчить відкритий лист (дозвіл) на будівлю купальні в міській частині у двох сажень від мосту у квадраті 3½ сажень. Лист-розпорядження про виділення землі Миколаївського військового губернатора І. І. де Траверсе від 19 серпня 1805 р. отримав Копель Менделевич. Ця будівля також не збереглась до сьогодення [4]. Також у 1805 р. на кошти миколаївської єврейської громади було відкрито богадільню для піклування нужденних членів громади, а самелюдей похилого віку та інвалідів. Єврейське кладовище було розташовано на околиці міста, пізніше за цей район отримав назву Піски [153].

У 1819 р. на вул. Чернігівській почали будувати першу єврейську (стару) синагогу, при закладанні першої цеглини був присутній військовий губернатор Миколаєва та Севастополя О.С. Грейг. У 1822 р. будівництво було завершено і будівлю освятили. Синагога була не тільки місцем вивчення юдаїзму, домівкою молитви, а й місцем зібрання громади для розв'язання різноманітних питань. Стара синагога безперервно діяла до 1922 р., навіть у роки вигнання євреїв з міста в XIX та на початку XX ст. богослужіння в ній проводили для солдатів та матросів юдейської віри [5].

Основні заняття заможних євреїв у Миколаєві в ті часи були пов'язані з флотськими потребами. Маючи великий досвід і налагоджені зв'язки, вони незабаром стали провідними постачальниками та підрядниками Адміралтейства. Найбільш відомими підрядниками, які будували на власних та орендованих верфях кораблі для Чорноморського флоту, були М. Ш. Серебряний, М.С. Варшавський, Ш. М. Рафалович, А.І. Перетц [118].

Найбільш поважним з них був Соломон Мойсеєвич Рафалович (Шльома Мошкович) – купець 1-ї гільдії, голова єврейської громади м. Миколаєва. У 20–30-х рр. XIX ст. він займався постачанням різних товарів, інтендантських припасів для потреб Чорноморського флоту та Адміралтейства – парусини, лісу, їжі тощо.

Переїхав Соломон Мойсеєвич до Миколаєва з Херсону. У 1825 р. він почав будувати 84-гарматні лінійні кораблі: «Гавриїл» (1839), «Уріїл» (1840), «Ягудіїл» (1843), «Ростислав» (1844) й «Святослав» (1845). Будував кораблі в Спаському адміралтействі, елінг якого відновив власним коштом у 1838 р. Незадовго до своєї смерті підписав контракт з будівництва 120-гарматного корабля «Париж». Добудовували його в 1849 р. вже вдова Ривка та син Олександр Рафалович. Усі побудовані кораблі під час Кримської війни брали участь в Синопській битві. Нажаль, у 1854–1855 рр. їх було затоплено на Севастопольському рейді [64].

У 1820 р. приїхала до Миколаєва дочка єврейського шинкаря Лія Міхелівна Сталінська. Вона мала домовитись про постачання корабельного

лісу з командувачем Чорноморського флоту й портів адміралом О. С. Грейгом. На той час вже досвідчений та не молодий адмірал до нестями закохався в молоду красуню і запропонував їй бути економкою в будинку головного командира Чорноморського флоту. Невдовзі Юлія (Лія) Сталінська стала його цивільною дружиною. У 1827 р. вони таємно повінчалися. Миколаївський «бомонд» не хотів приймати Юлію до свого кола, але це не завадило палкому кохання. Після народження первістка, на березі річки Південний Буг біля будинку по вул. Адміральській для Юлії було побудовано альтанку «Храм Вести». Офіційно Юлію було визнано дружиною О.С. Грейга тільки у 1973 р. при відкритті пам'ятника славетному адміралу в Миколаєві [124].

Попри хрещення Юлія всіляко підтримувала єврейську громаду міста: допомагала побудувати синагогу, єврейську школу. Євреї Миколаєва називали її заступницею, «царицею Естер Миколаївською». Завдяки Юлії євреї М. С. Варшавський, А. І. Перетц і родина Рафаловичів (з якими вона була в родинних стосунках), отримали підряди на будівництво. У відповідь на це євреї всіма силами сприяли розвитку Чорноморського флоту [155].

Незважаючи на величезну роль єврейської громади у забудові міста Миколаєва та їхні здобутки у справі кораблебудування, в 1829 р. наказом імператора Миколи I було змінено смугу осілості і євреї повинні були покинути м. Миколаїв. Тільки завдяки втручання командувача Чорноморським флотом і військового губернатора Миколаєва та Севастополя адмірала О.С. Грейга, останньою датою виселення євреїв став 1836 р [173].

У 1837 р. про виселення євреїв із Миколаєва звітував новий командувач Чорноморського флоту і портів адмірал, генерал-ад'ютант М. П. Лазарєв. А 1841 р., через припинення жвавої торгівлі, яка була раніше, він вже звертався до уряду з проханням повернути єврейське населення. Та уряд це проігнорував, після чого у місті почався економічний спад. Тільки у 1859 р. вийшла постанова, за якою деякі євреї (купці з родинами та почесні містяни) змогли повернутися до Миколаєва. Це була єдина спроба уряду

відновити економічний занепад у місті та налагодити торгівлю після поразки у Кримській війні.

Для відродження кораблебудування та відновлення торгівлі в місті, завдяки проханню головного командира Чорноморського флоту і військового губернатора Миколаєва та Севастополя Б. О. Глазенапа, 26 березня 1866 р. було видано імператорський наказ, який дозволив повернутися без винятку усім євреям. Але смугу осілості змінено не було [160].

Таким чином, до 1791 р. було створено Миколаївську єврейську громаду. Про це свідчать письмові документи, які зберігаються в ДАМО. Перші єврейські споруди, а саме: єврейський молитовний будинок, перша Міква, богадільня для піклування нужденних членів громади, єврейське кладовище, перша єврейська синагога на вул. Чернігівській, були побудовані благодійницьким коштом заможних євреїв міста. Євреї у Миколаєві сприяли розвитку Чорноморського флоту, брали підряди на будівництво кораблів та вдало їх використовували. Першою єврейською жінкою-меценатом у Миколаєві вважається Сталінська Юлія Михайлівна—дружина адмірала О. С. Грейга.

Отже, перший етап розвитку єврейської громади у нашому місті виявився дуже вдалим та поклав початок розвитку та налагодженню добросусідських стосунків серед містян.

2.2. Розвиток єврейської громади міста Миколаєва (70–80-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.)

Швидке зростання єврейської громади у 70–80-х рр. XIX ст. мало свої позитивні наслідки – саме в той час Миколаїв став третім за обсягом операцій серед комерційних портів Російської імперії. У торгівлі хлібом поступався лише Одесі, за обсягами суднобудування – лише Санкт-Петербургу.

У Миколаєві працювали відділення великих єврейських хліботоргових фірм—«Валлер і К^о», «Дрейфус і К^о», «М. Нейфельд і К^о». Посередництвом єврейських підприємців наприкінці XIX – на початку XX ст. із Миколаївського порту експортувалося понад 40% зерна[160].

Документи ДАМО та книги, що зберігаються в бібліотеці Миколаївського обласного краєзнавчого музею, містять відомості про купців юдейського віросповідання, які торгували хлібом і тютюном, взуттям й готовим платтям, бакалією та канцелярськими товарами. Миколаївське купецьке товариство в 1892 р. складалося зі 186 осіб, 127 з них були євреями [79]. Це були купці II й III гільдії –заможні люди, які жертвували великі кошти як у міську казну, так і в різні благодійні єврейські організації. Це були спадкові почесні громадяни, які займалися хлібною торгівлею – А. Абрамов, А. Клейман, Г. Бродський та інші [155].

Поступово наприкінці XIX ст. єврейська торгівля зі сфери продажу товаром перейшла у сферу посередництва. У цей час зросла кількість єврейських комісійних контор. Після скасування в 1860 р. законів, що забороняли євреям торгувати нерухомістю та займатися банківською діяльністю, єврейський капітал став активно проникати в фінансову сферу. Керівником Миколаївського відділення Одеського облікового банку був єврейЮ. О. Гольдфарб [55].

У 1895 р. євреям належало п'ять фабрик і заводів міста.Найбільшими серед 71 торгово-промислових підприємств, що належали міським євреям, були завод котельної арматури А. І. Уманського, маслоробний завод Левіна і

Ратнера. Також євреям належали десятки магазинів, дрібних крамничок і ремісничих майстерень [155].

Найбільш успішним промисловим магнатом того часу був Абрам Ісаакович Уманський. Він народився в 1853 р. у Миколаєві. У 1886 р. закінчив Московське імператорське інженерно-технологічне училище. Невдовзі став власником Миколаївського механічного чавунно-ливарного заводу. Спочатку бізнес був дуже прибутковим. А.І. Уманський біля свого заводу по Кур'єрському провулку побудував великий особняк для своєї родини. Будівля після багатьох реконструкцій збереглася до наших часів. У 1889 р. Абрам Ісаакович збанкрутував, у 1899 р. в нього навіть стріляв робітник заводу, напевно через великий борг [56]. Із 1900 р. Уманський жив у двох кімнатах прибуткового будинку А. Н. Кутузова за адресою м. Миколаїв, вул. 2 Слобідська 41, кв.9. Помер 20 серпня 1913 р. [2].

Величезний внесок у розвиток суднобудування на початку ХХ ст. зробив Каннегісер Йоаким Самуїлович – спадковий дворянин, колезький радник, інженер, суднобудівник, промисловий магнат, організатор виробництва і теоретик в галузі організації виробництва [155]. Він народився в 1860 р. у Житомирі, але більша частина його життя була пов'язана з Миколаєвом. Наприкінці ХІХ ст. із Санкт-Петербурга Йоаким Самуїлович переїхав до нашого міста і став директором суднобудівного заводу «Наваль». Незабаром Йоаким Каннегісер зі своєю родиною переїхав жити у схожий на старовинний замок особняк, який побудував Уманський Абрам Ісаакович.

У Миколаєві Йоаким Самуїлович зробив карколомну кар'єру із 1899 до 1907 рр. був директором суднобудівного заводу «Наваль», а з 1907 р. – директором правління Товариства миколаївських заводів у Санкт-Петербурзі. У 1911 р. керував роботами зі створення першого турбінного крейсера в Російській імперії «Адмірал Лазарєв», який згодом мав назву «Червоний Кавказ». Керував проектом створення «Краба» – першого у світі підводного мінного загороджувача. Ще у 1895 р. Й. Каннегісер став членом «акціонерного товариства суднобудівних, механічних і ливарних заводів у

Миколаєві». Із 1900 до 1909 рр. він був директором-розпорядником Товариства, а в 1910 р. очолив «Товариство Миколаївських заводів і верфей». Був також директором правління Російського акціонерного товариства «Металізатор» у Санкт-Петербурзі. Помер Каннегісер Йоаким Самуїлович у 1939 р. у Франції (Париж) [64].

У Миколаєві євреї займалися торгівлею, лихварством та різними ремеслами. «Адрес-календар Миколаївського градоначальства за 1902 р.» повідомляє, що в місті проживало близько 1050 ремісників, понад 50 % з яких становили євреї. Вони були вправними слюсарями, ковалями, ювелірами, майстрами з виготовлення меблів та годинників. У переліку булочників і кондитерів ми зустрічаємо прізвища Вайнштейн і Тінінбауман, Шифір і Зібер. Ювелірною справою займались Шапіро і Шефер, мідною й покрівельною – Шерхіт і Гольденберг. Зі 140 шевців міста євреї становили 72 %, серед кравців – 70%, серед шапкарів – 50%. Євреї були відсутні в списках тільки двох справ – тинькувальної пічної [73].

Як було зазначено вище, у 60-х рр. XIX ст. єврейське населення почало повертатися до Миколаєва. Тому необхідність будівництва юдейських релігійних споруд стрімко зростала. На той час у різних районах міста було відкрито багато молитовних будинків. Згідно зі звітом 1889 р., складеним міським рабином, у Миколаєві діяло дві синагоги та 13 молитовних будинків [160].

На розі вулиць Великої Морської та Німецької (Фалєєвської) у 1884 р. було зведено будівлю Миколаївської хоральної синагоги, яка стала центром єврейського релігійного життя міста. Кошти на зведення будинку єврейська громада приймала як з бідних, так і з заможних членів товариства. План будівництва підписав городовий архітектор міста В. Є. Андрієвський. Висока стильна споруда з елементами готики виділялася серед малоповерхових будинків та не втратила своєї монументальності й на початку XX ст., коли навколо було побудовано представництва банків.

У травні 1885 р. у синагозі було розміщено сувої Тори (обряд Арон га – Кодеш). Кошти на це передав гласний Миколаївської міської думи, відомий підприємець та меценат, купець 1-ї гільдії Яків Камінський. При синагозі були дві кантори, регент та хор у 20 осіб. Відоме ім'я одного зі співаків – Куцеб'євський Зельман Меєрович. Збереглась єдина світлина інтер'єру синагоги 20-х р. ХХ ст. із зображенням молитовної зали на 600 вірян, де було випадково сфотографовано комісію, яка вирішувала подальшу долю релігійної споруди – перетворення її у єврейський робітничий клуб (1929–1936 рр.) (див. Додаток). У 1944 р. будівля синагоги була майже зруйнована великою пожежею, яку бачили люди з різних районів міста. Багато років споруда стояла занедбана. Наприкінці 1950-х рр. хоральну синагогу розібрали, а на її місці міська влада побудувала житловий будинок. До наших часів зберігалась прибудова у класичному стилі з південного боку будівлі синагоги[153].

До сучасного періоду збереглась також світлина найбільшого у місті єврейського молитовного будинку початку ХХ ст. – зображення красивого фасаду будівлі у мавританському стилі. Будинок № 46 по вул. Дунаєва (стара назва вулиці – Привозна) згодом отримав назву Привозної синагоги [15].

Молитовні будинки було побудовано за наступною хронологією: єврейський молитовний будинок 1861 р.; молитовний будинок для євреїв-ремісників побудовано 25 червня 1862 р.; у 1865 р. збудовано молитовний будинок по вул. Млина, 84; молитовний будинок «Хабад» відкрив свої двері у 1866 р. на розі вулиць М. Морської та Таврійської, ще мав назву будинок Дитфельда, будівля не збереглась до наших часів; на Поповій балці (розі вулиць 3-й Слобідській, 30 та 1-й Військовій) у 1870 р. було відкрито наступний єврейський молитовний будинок; по вул. Пограничній у 1872 р. було збудовано ще один молитовний будинок; молитовний будинок «Бес Мидраш» відкрився у 1872 р. на розі вулиць В. Морський та Чернігівської, будівля не збереглась до наших часів; молитовний будинок кравців було побудовано у 1873 р. по вул. Чернігівській, 15; молитовний будинок

погребального товариства «Хеврат носей ха-мита» (в будинку купця Йосипа Купермана) відкрито по вул. Чернігівській, 37; 23 вересня 1888 р. по вул. Херсонський, 25 було відкрито ще один молитовний будинок «Ашкеназім» [16].

Наступні споруджені молитовні будинки та час їхнього будівництва зазначені в документах: молитовний будинок по вул. Чернігівській, 32; молитовний будинок по вул. Сінній, 40; молитовний будинок по вул. Піщаній, 29; молитовний будинок в будинку єврейської лікарні по вул. Садовій; молитовний будинок по вул. 1-й Військовій, 12; молитовний будинок по вул. Херсонській, 37; молитовний будинок по вул. Котельній, 52; молитовний будинок Вульфа Кнебельмана [13].

Наступні молитовні будинки було визначено істориком-краєзнавцем завідувачкою відділу етнографії МОКМ Оленою Гриневиц при роботі з адрес-календарями, а згодом досліджено створеною комісією поквартальної інвентаризації на чолі з Наталією Кухар-Онишко, завідувачкою фондів МОКМ. Серед них: молитовний будинок по вул. Привозній, 53; молитовний будинок м'ясників по вул. Московській, 29; молитовний будинок «Ахдус» по вул. Севастопольській, 35/1; молитовний будинок молочників «Кнесе Ізраель» по вул. Різдвяна, 30; молитовний будинок «Ашкенас» по вул. Чернігівській, 19; молитовний будинок «Хабад» по вул. Шевченко, 56 – єдиний молитовний будинок, який діяв у місті та області до 1941 р [113].

Станом на 1897 р. у Миколаєві було зареєстровано 17974 єврея, це складало майже 20 % усього населення. Але навіть така кількісна перевага над містянами інших етнічних спільнот не вберегла євреїв нашого міста від погромів [160].

Єврейські погроми – одна з найдраматичніших сторінок в історії єврейського населення Миколаєва кінця XIX – початку XX ст. Унаслідок встановлення Смуги осілості – межі між регіоном, де можна було селитися євреям, цей народ був позбавлений права вільно вибирати місце проживання. Уперше межа з'явилась у 1772 р. після скарг московського й смоленського

купецтва на «підводну» торгівлю представників єврейської громади. Херсонська губернія також входила до території, де євреям жити не дозволялось. Потім Смугу змінювали у 1791 р. й у 1804 р. (Промислова революція в Російській імперії), а ще у 1835 р.

1 травня 1881 р. почався перший миколаївський погром. Це був початок спонсованих державою погромів 1881–1882 рр. Насильницькі антисемітські акти налаштованого цивільного населення, що мали ще й економічне підґрунтя. У трьох районах міста були розбиті вікна 14 будинків, пограбовано дві єврейські лавки. Для наведення ладу військовий губернатор М. П. Манганарі мобілізував увесь особовий склад міської поліції, привів у бойову готовність артилерійську частину й Донський козацький полк, завдяки чому вдалося зупинити погромні дії [1].

19 квітня 1899 р., у дні православного Великодня, почався наступний погром. Хулігани громили єврейські крамниці та квартири. Військовий губернатор С. П. Тиртов не міг швидко припинити погромні дії й радив євреям не з'являтися на вулицях, закрити лавки, контори та винні льохи. Тільки на четвертий день міська влада приборкала погромну стихію. Ці події набули загальноросійської відомості, оскільки у цей час в інших містах Новоросії ніяких погромів не було [93].

Прийняття нового «Статуту про паспорти» у 1903 р. призвело до наступного етапу виселення євреїв з міста Миколаєва. Найбільша хвиля погромів прокотилася по Російській імперії у ході революційних подій 1905–1907 рр. Часті зміни й нестабільність влади активізували в місті діяльність кримінальних елементів, що провокували єврейські погроми. У Миколаєві 19 жовтня 1905 р. погром почався з центру міста, після чого некерована стихія перейшла на Слобідку, а потім – у портову частину й на околиці. Містяни громили єврейські лавки та магазини, люди були змушені ховатися по підвалах [3]. За три дні до Комітету допомоги постраждалим від погрому звернулися 863 людини, їм була надана медична допомога на суму 68613 руб.

Загальну кількість євреїв, яка, так чи інакше, постраждала від погромних дій, не було встановлено [57].

Серед наляканих містян був маленький хлопчик Менахем-Мендел Шнеєрсон. Він народився 1902 р.в Миколаєві у родині одного з найшановніших на той час рабіна – Леві-Іцхака Шнеєрсона. Небагата єврейська родина знімала кімнату в будинку по вул. Московській, нажаль до нашого часу будівля не збереглася. Існує легенда, що під час останнього Миколаївського погрому родина Шнеєрсонаховалась в аптеці Ландау, яка була розташована поблизу помешкання, де жила ця родина. Існує ще одна миколаївська легенда, що під час засідки у підвалі трирічний Мендел Шнеєрсон наче б то дістав з кишені печиво і роздав його маленьким дітям, щоб ті не плакали й сиділи тихо. Так це було, чи ні, вірогідно не відомо, але саме цей маленький хлопчик згодом став одним із найвідоміших єврейських духовних лідерів ХХ ст.[125].

Свої дитячі враження про останній Миколаївський погром через багато років переклав на папірі відомий письменник єврейського походження Ісак Бабель. Він народився 30 червня 1894 р. в Одесі. Невдовзі родина переїхала до Миколаєва. Зберігся тільки один документ, що підтверджує перебування І. Бабеля в нашому місті, а саме: табель вступу до Миколаївського комерційного училища. Про погроми 1905–1907 рр. він згодом розповів у своєму оповіданні «Історія моєї голуб'ятні». Також автор вдало використовував яскравий образ Бені Кріка, прототипом якого став відомий одеський грабіжник Мішка Япончик. Як відомо, Вінницький Мойша-Яків Вольфович народився 30 жовтня 1891 р. у нашому краї – с. Голта Херсонської губернії (зараз це район м. Первомайська). Під час єврейських погромів у жовтні 1905 р. М. Япончик брав участь у єврейській самообороні м. Одеси. Його було застрелено 4 серпня 1919 р. у м. Вознесенську [64].

Тільки на початку Першої світової війни розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 28 липня 1915 р. виселення євреїв з міста було зупинено, а розпорядженням від 15 серпня 1915 р. – знято заборону на

проживання євреїв у містах. Нормативи смуги осілості остаточно були ліквідовані у 1917 р. після Лютневого революційного перевороту [62].

Таким чином, другий етап розвитку єврейської громади міста Миколаєва (70–80-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.) відзначився більш напруженими суспільно-політичними стосунками між містян та єврейським населенням. Три єврейські погроми не були винятком з правила, вони були підтвердженням протизаконних дій з боку держави, але були менш агресивні та менш жертівні, порівно з єврейськими погромами в інших містах Російської імперії.

Попри все, єврейське населення саме у цей період створило всі умови для економічного зростання країни, у якій його так не поважали. Миколаїв став третім містом за обсягом операцій серед комерційних портів Російської імперії. У торгівлі хлібом поступався лише Одесі, за обсягами суднобудування –лише Санкт-Петербургу. У той час єврейське населення міста складало третю частину від загальної кількості, тож можна зробити висновок, що саме воно зробило неоцінений внесок і забезпечило стрімкезростання економіці нашого краю.

2.3. Діяльність єврейської громади міста Миколаєва у період Української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.)

Стимулом для зростання соціально-політичної активності етнічних меншин як по всій країні, так і на Миколаївщині зокрема, на початку ХХ ст. стала «Постанова Тимчасового уряду про скасування віросповідних та національних обмежень» від 20 травня 1917 р., де вперше за століття скасували закон про обмеження проживання євреїв в Російській імперії [62].

Миколаївські євреї брали активну участь у діяльності революційних партій всіх напрямків, і на це були вагомими причинами – у зміні уряду вони бачили єдиний шлях до кращого життя. Частина з них брала участь у революційному русі в різноманітних течіях – «народники», анархісти, есери, соціал-революціонери, БУНД (єврейський соціал-демократичний рух з сіоністським ухилом). Важливу роль зіграли євреї у період створення УНР [160].

Ще наприкінці ХІХ ст. у Миколаєві почав формуватися єврейський пролетаріат. Євреї-робітники часто працювали на невеликих переробних підприємствах, господарем якого частіше за все були також представники єврейської національності. На Миколаївщині це були млини (особливо у Новому Бузі, Новополтавці, Вознесенську), олійниці, харчосмакові підприємства, скляні заводи. На великих суднобудівних заводах євреїв у той час працювало мало.

Із 1897 р. в Миколаєві діяв «Південноросійський Союз за визволення робітничого класу». Його керівниками були суднобудівник І.Мухін та учень реального училища Л.Д. Бронштейн (Троцький) – наш земляк. Він народився 7 листопада 1879 р. у с. Янівка Херсонської губернії. Саме у нашому місті почалась його карколомна соціал-революційна кар'єра.

Лев Давидович Бронштейн (Троцький) був одним із засновників соціал-демократичного руху на Півдні України та в Миколаєві зокрема. Також він був одним з організаторів радянської влади та Червоної армії,

громадським та міжнародним діячем соціал-демократичного руху, засновником 3-го Інтернаціоналу, ідеологом однієї з течій марксизму - троцькізму [64]. Унаслідок політичних переслідувань втік до Мексики, покинувши вагітну дружину, яка походила з родини миколаївських євреїв Соколовських. Але 21 серпня 1940 р. його було вбито ударом криголама по голові [94].

У 1920-ті рр. у Миколаєві існував музей Істпарту, в якому було зібрано багато матеріалів про діяльність Лева Троцького та його товаришів у нашому місті. Після закриття музею в 1928 р. частина матеріалів була передана до партійного архіву, де з ними можна ознайомитись і зараз. Але більшість експонатів зникла. Після війни співробітники Миколаївського обласного краєзнавчого музею знову почали збирати матеріали про учасників революційних подій та подій громадянської війни. І ось що вдалося зібрати: на Миколаївщині в робочих групах працювало багато представників соціал-демократів єврейської національності, серед яких відомими є В.А. Радус-Зенькович, П.Л. Ровнер, І.І.Шварц[64].

У краєзнавчому музеї зберігаються документи Ісака Шварца – Семена (партійне прізвище). Він народився в 1879 р. Миколаєві в сім'ї кравця. З 13 років працював ливарником. У 1902 р. за участь у революційних робочих гуртках його було заарештовано й вислано до Східного Сибіру. Неодноразово втікав із заслання й після повернення знову включався у революційну діяльність. Сім років відсидів у в'язницях. Після однієї з втечі опинився у Франції, де був слухачем ленінської партійної школи Лонжюмо. Після повернення до Російської імперії його знову було заарештовано та звільнено з в'язниці у лютому 1917 р. За завданням ЦК РСДРП(б) Ісака було відправлено до південних районів України. Він був делегатом багатьох партійних з'їздів, обирався членом ЦК КП(б)У. У 1920-ті рр. працював на відновленні вугільної промисловості Донбасу. Під час Другої світової війни займався питаннями постачання в армію медикаментів [29].

Наприкінці XIX– на початку XX ст. активною учасницею соціал-революційного руху була містянка Пятіна Марія Самуїловна. Вона народилась у Миколаєві. Після смерті матері батько вдруге взяв шлюб, одружився із вдовою, яка мала двох доньок. Марія з батьком переїхали у великий будинок по вул. Рибній. Дівчата відразу стали подругами, все життя підтримували одна одну. Марія мала неабиякий розум, була дуже кмітливою та товариською. Вона пішла навчатися й згодом зробила вдалу юридичну кар'єру, під час війни була заступницею прокурора в м. Куйбишев. Відомо, що вона була делегатом з'їзду від м. Миколаєва на засіданні Державної комісії з електрифікації Росії (ГОЕЛРО). На з'їзді був також присутній В. І. Ленін. У той час побачити й наживо почути Леніна було дуже поважно, тому Марію Самуїловну після повернення зустріли як героя. До кінця життя вона отримувала велику індивідуальну пенсію та забезпечувала свою нерідну родину[26].

Є така миколаївська приказка «місто Миколаїв – великий Французький завод», мається на увазі, що всі мешканці пов'язані один з одним товариськими чи родинними стосунками. Так, півстоліття потому нерідна онука Пятіної Марії Самуїловни взяла шлюб з нащадком миколаївського купця 3-ї гільдії Степашко Василем Васильовичем. А майже століття потому вище описана миколаївська родина поріднилась ще з одним відомим революціонером Камінським Яковом Зельмановичем – діячем органів державної безпеки, тимчасового виконувача обов'язків начальника Секретно-політичного відділу (СПО) ДПУ УРСР (1937), полковника міліції [71] (див. Додаток Б).

Хто це був, герой чи нелюдь? Як каже дослідник та історик харків'янин Вадим Золотарьов у своїй статті «Заручник системи» [105]. У списку партійних і радянських керівників, керівних співробітників ОДПУ та ДПУ УРСР, а також документів, що стали організаційно правовою підставою для проведення в Україні політики Голодомору–Геноциду та репресій, прізвище Я. З. Камінського стоїть на тринадцятому місці. Але чи міг він– заступник

начальника Одеського облвідділу ДПУ УРСР, не поставити підпис після Генерального секретаря ЦК ВКП(б) – Й. В. Сталіна? Міг, але його б тоді відразу розстріляли. А чи міг він знати, що навіть підписавши документи й сумлінно виконуючи свої обов'язки, він стане жертвою сталінських репресій і багато років проведе у таборах? Не міг. Тому, потрапивши у вір революційних подій, залишався вірним своїм ідеалам.

З особової справи рідного молодшого брата Іллі Земьмановича Камінського та метричної книги з архіву вдалося зібрати відомості про життя родини Камінських у місті Миколаєві [25]. Так, з метричних книг відомо, що син Яків народився 5 (18) грудня 1891 р., обрізання – 12 грудня. Батько Олександрівський мешканін Шпеєр Зельман Камінский, мати – Гітель (див. Додаток Б1).

Родина Камінських жила в Миколаєві у будинку по вул. Різдвяна, 2 (зараз вул. Лягіна 2) напроти театру ім. Шефера. Батько до революції працював на приватних хлібних канторах й служив у банку Російської зовнішньої торгівлі. Після революції він був прикажчиком хлібної справи та лопатником у хлібному магазині. Мати була домогосподаркою й опікувалась дітьми – Яковом, Емануїлом, Рівкою, Любов'ю та Іллею. У 1919 р. батька мобілізували на прибирання врожаю в с. Кандибіно. Біля маєтку Бутовича його застрелили денікінці (білі), які у той час захопили м. Миколаїв та його околиці.

Цікаво, що наймолодший син Ілля плутався, називаючи справжнє ім'я свого батька – Соломоном або Зельманом Веніаміновичем, а мати називав тільки Ганою Григорівною. Така розбіжність пояснюється тим, що Ілля, який народився 4 грудня 1905 р. погано його запам'ятав, або тому що в родині його називали по різному. Після смерті батька Ілля, не закінчивши навчання у Миколаївському суднобудівному заводі, пішов з 4 курсу працювати у приватну майстерню Бутовича учнем слюсаря й працював там до 1921 р. Потім вступив до фабричного училища при заводі А. Марті, на якому

займався до 1923 р. Поступив на ЕТЦР ЕМТ завод № 446, де працював все життя заступником начальника цеху[25].

На час написання автобіографії у 1937 р. Іллею, його старший брат Яків Зельманович Камінський жив у м. Києві та працював у НКВС заступником начальника міліції УРСР. Ще один брат Емануїл жив у Дніпропетровську (зараз Дніпро) та працював науковим співробітником науково-дослідного інституту. Незаміжня сестра Рівка жила у Харкові та працювала в НКВС, куди її влаштував старший брат Яків. Сестра Любов жила в Миколаєві й разом з чоловіком Гавриловим Олександровичем Єпіфановичем працювала на заводі № 200. Сам Ілля Зельманович разом з дружиною Клавдією Петрівною Ковською (росіянкою із Севастополя) й падчеркою жив у Миколаєві в родинному будинку. Він удочерив доньку Клавдії від першого шлюбу, а невдовзі у нього народився син Олександр.

Після арешту рідного брата Якова у 1938 р. Ілля ніколи його не згадував. В особовій справі, що збереглася в архіві заводу, у своїй автобіографії він завжди писав про всіх членів родини, але без старшого брата. І його можна зрозуміти, тому що тоді боялися навіть своєї тіні, а тут такий репресований родич [85] (див. Додаток Б2).

Треба згадати революційні організації, що діяли у той час у нашому місті. Неабияку активність виявляла Миколаївська міська організація БУНД (Загальний єврейський робітничий союз), створений на нелегальному з'їзді в жовтні 1897 р. у Вільно. Упродовж 1917 р. проводилася активна агітація щодо вступу до партії, регулярні зібрання членів організації, роз'яснювальні виступи членів партій перед різними групами євреїв[62].

Революційні події сприяли активізації сіоністського руху. У середині квітня 1917 р. створено Миколаївський Комітет сіоністської організації. Його очолили М.Г. Кенігсберг, Ш.М. Канторович, І.Я. Брофенбрер, Я. Ю. Брославський.

Значною активністю відзначалась діяльність Миколаївської організації Єврейської соціалістичної партії «Поалей Ціон», яка дотримувалась

помірковано-соціалістичних позицій з окремими елементами сіонізму. У рамках сіоністської організації в Миколаєві діяли товариство «Геховер», асоціація «Бней Ціон» та організація «Цейрей Ціон» [160].

2 грудня 1917 р. було прийнято «Закон Української Народної Республіки про утворення єврейських рад і проведення виборів членів цих рад». Йшлося про створення органів самоврядування єврейських громад, яким надавалися значні повноваження. Відбулися вибори до єврейської ради (ВААДу), головою Ради єврейської громади став лікар В.Л. Броун. На початку весни 1918 р. ВААД став ініціатором створення єврейської самооборони, коли відбулося перше падіння народної влади та захоплення міста німецькими військами, та запобігання єврейських погромів, якими нерідко в цей час супроводжувалась зміна влади[62].

18 серпня 1919 р. місто опинилося під владою денікінської армії під командуванням генерала Я. Слащова. 19 листопада підпільний комітет більшовиків розклеїв по всьому місту листівки із закликом до повстання, а вночі 20 листопада 1919 р. на Адміралтейській площі було здійснено акцію залякування – розстріл 61 особи, підпільників та прихильників радянської влади. В історію вони увійшли як 61 комунар (з 1927 р.). Серед них було багато євреїв. Прізвища всіх розстріляних комунарів зберігаються у музеї, що знаходиться на території Миколаївського суднобудівного заводу.

У період Української національно-демократичної революції в Миколаєві неоднозначно розвивалося єврейське релігійне життя. На початку 1920-х рр. проводилася реєстрація релігійних громад, всі культові будівлі було націоналізовано й передано в оренду релігійним громадам. Єврейські молитовні будинки отримали статус синагог.

Після встановлення комуністичної влади у країні діяльність усіх політичних партій була поступово припинена, окрім партії більшовиків, а після 1933 р. більшість її членів репресовано. На початку 1920-х рр. в місті відбувалося поступове відродження єврейського життя. Унаслідок міграції зростала кількість єврейського населення в Миколаєві (у великих містах було

легше знайти притулок, роботу й допомогу в умовах повоєнної розрухи й голоду). Вже до 1926 р. євреї становили понад чверть жителів міста.

Отже, миколаївські євреї брали активну участь у діяльності революційних партій всіх напрямків, і на це були вагомими причинами – у зміні уряду вони бачили єдиний шлях до кращого життя. Серед них були прості люди, які, потрапивши у вір революційних подій, залишалися вірними своїм ідеалам до кінця свого життя. Такими були Лев Давидович Бронштейн (Троцький), Ісак Шварц, Яков Зельманович Камінський, Володимир Леонідович Броун та багато інших.

РОЗДІЛ 3

ВНЕСОК ПРЕДСТАВНИКІВ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ У РОЗВИТОК МІСТА МИКОЛАЄВА

3.1. Меценатство та благодійність діячів єврейської громади

Одним з найбільш яскравих проявів активності миколаївської єврейської громади була благодійна діяльність. Першою єврейською жінкою-меценатом у Миколаєві вважають Сталінську Юлію Михайлівну – дружину адмірала О.С. Грейга. Попри хрещення Юлія всіляко підтримувала єврейську громаду міста: допомагала побудувати синагогу, єврейську школу тощо. Євреї Миколаєва називали її заступницею, «царицею Естер Миколаївською» [160].

Миколаївське купецьке товариство у 1892 р. складалося зі 186 осіб, 127 з яких були євреями, переважно купцями II та III гільдії. Були з них і дуже заможні люди, які «тримали в місті хлібну торгівлю». Вони славилися великими пожертвами як у міську скарбницю, так і в різні благодійні єврейські організації [96]. «У Пам'ятній книжці Херсонської губернії» за 1918 р. є безліч рекламних проспектів магазинів та торгових будинків миколаївських купців, у т.ч. євреїв [97]. Аналогічні відомості можна знайти у численних газетах імперського періоду – «Южанин», «Південна Росія», «Миколаївська газета», «Трудова газета». Редактором останньої був єврей А. Френкель [55].

Слід виділити особливу когорту єврейських родин Миколаєва, які своїм коштом підтримували єврейську громаду й надавали допомогу іншим містянам. Таким благодійником та меценатом був засновник сімейного капіталу купець I гільдії Мешурес Фроїм, який володів лавкою у щепному ряду Миколаївського базару, успішно торгував зерном, був одним з власників чималої нерухомості. Він власним коштом побудував єврейську лікарню та купував обладнання до неї. Як відомо, в цій лікарні надавали

допомогу всім мешканцям міста без виключення [155].

Купець Герш Кенігсберг був власником маклерської контори, яка здійснювала великі угоди з торгівлі хлібом. Кенігсберги були членами багатьох єврейських благодійних товариств і надавали їм щорічне фінансування, в тому числі й єврейській богадільні. У 1915 р. під час Першої світової війни брати Кенігсберг пожертвували велику суму на допомогу євреям-біженцям та іншим мешканцям з прифронтових районів [160].

Ще один підприємницький і власник нерухомості купець І гільдії Лев Ісаакович Форштетер був членом піклувального комітету Миколаївської єврейської лікарні, «Товариства допомоги бідним євреям Миколаєва», а також надавав допомогу єврейській богадільні та всім нужденним мешканцям нашого міста.

Миколаївський купець І гільдії І.Д. Ерліх, займаючись хлібною експортною торгівлею, заклав основу сімейного бізнесу. Представники його родини займалися міською торгівлею, мали магазин по вул. Соборній та були серед засновників і членів піклувальних комітетів низки єврейських благодійних товариств, жертвували великі суми на потреби єврейської та міської бідноти [64].

Слід ще раз згадати власника Миколаївського механічного чавунно-ливарного заводу Абрама Ісааковича Уманського, який також жертвував великі кошти як у міську казну, так і на єврейські благодійні організації.

Займався благодійницькою діяльністю й купець Клейман Арон Якович – найбільший домовласник Миколаєва. Він володів кількома будинками на вулицях 2-й екіпажній, Великій Морській, Соборній (чайний магазин Білоцерківського), а також Лондонським готелем. Арон Якович передав будинок на вул. Великій Морській «Товариству піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей». Після його смерті Товариству було присвоєно його ім'я, а вдову Поліну Давидівну Клейман обрано почесним членом [64].

У центрі міста збереглися будинки, де жили численні єврейські родини,

які займалися благодійницькою діяльністю. Зараз вони є прикрасою нашого міста. А саме – Будинок Мешуресов по вул. Спаська, 18; Будинок Кенігсбергів по вул. Нікольська, 32; Будинок Форштетера по вул. Спаська, 33; Будинок Ерліха по вул. Спаська, 20; Будинок Уманського по вул. Рюміна, 2–А. Це наша історія, це наші земляки, вони нам цікаві [155].

Благодійність була дуже важливим аспектом життя Миколаївської єврейської громади. На початку ХХ ст. в Миколаєві діяло понад десять різних єврейських благодійних організацій.

Серед перших благодійних установ Миколаєва в 1885 р. була відкрита єврейська дешева їдальня. Це був один з найбільш ефективних благодійних проєктів в історії єврейської громади. Благодійний Комітет дешевої єврейської їдальні зумів залучити кошти купців, на які було побудовано спеціальне приміщення, де готували й відпускали обіди для тих людей, які потребували допомоги. Їдальня діяла понад 30 років. Її діяльність дозволила забезпечити шматком хліба, а іноді й врятувати від голодної смерті багатьох бідняків [68].

На гроші від коробкового збору та коштом приватних пожертвувань членів єврейської громади у 1866 р. відкрито Миколаївську єврейську лікарню на 10 ліжок. Поступово цей заклад за кількістю ліжок для стаціонарних хворих поступився місцем лише Миколаївській міській лікарні, а за якістю обслуговування іноді перевершив її. У ньому надавали медичну допомогу всім хворим євреям міста.

Як зазначав відомий юрист М.Г. Моргуліс: «По російському закону, крім податей та зборів, що стягуються з євреїв за станами міських та сільських обивателів, для них встановлено ще й особливий збір під назвою коробкового. Він призначався на суспільні потреби євреїв... на плату громадських боргів, на устанovu та утримання училищ, на посібники єврейським дітям, на предмети громадського піклування і благодійності» [132].

До числа найбільш значних благодійних організацій міста відносилося «Товариство допомоги бідним євреям Миколаєва», створене в 1900 р. За

перший рік свого існування Товариство видало різні види допомоги нужденним [96]. Ці результати не могли бути досягнуті без активної та кваліфікованої організаційної роботи. За перший рік існування Товариства його правління провело 55 засідань, 1902 р. – 38. Воно не тільки надавало грошову допомогу біднякам, а й допомагало в придбанні інструментів, витратних матеріалів та всього необхідного, щоб дати можливість нужденним самим заробити на шматок хліба, а також сприяло пошуку роботи для них. Ця допомога була особливо популярною в неврожайні роки, коли родини багатьох бідняків виявлялися на межі виживання. Товариство забезпечувало також діяльність притулку для єврейських дівчат імені Л.Є. та П.А. Мешуресів, які заповідали капітал на його утримання. Притулок почав своє існування у грудні 1900 р., це стало можливо завдяки пожертвуванню 1200 руб. відомим петербурзьким філантропом бароном Г. Гінцбургом [160].

У 1901 р. засновано «Товариство богадільні для бідних євреїв Миколаєва». Мета Товариства була допомога та підтримка діяльності єврейської богадільні, яка на той час вже існувала неофіційно близько 20 років, але була невелика. У ній розмістилося лише 10 осіб, що не відповідало реальним потребам єврейської громади. Його члени збирали кошти для богадільні, кількість підопічних доходило до 40 осіб. Розміщувалась богадільня в будівлі, яку подарували Товариству група миколаївських купців, а саме Арон Каневський, Арон Клейман, Лев Форштатер і Абрам Кнебельман. Одним із найбільших жертводавців був купець Л. Є. Мешурес, пожертвував 1500 руб. на придбання будинку. Тривалий час він був головою опікунської ради богадільні, пізніше його змінив М. Кнебельман. Обов'язки лікарів богадільні виконували Михайло Григорович Кенігсберг та Яків Гейманович Раппепорт [160].

У 1903 р. було створено «Товариство піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей Миколаєва», 11 червня 1903 р. ініціативна група на чолі з дружиною кандидата права Раїсою Гейманівною Варшавер звернулася до градоначальника з проханням дозволити створити це

товариство. Першим головою правління була Раїса Варшавер, заступником голови – інженер-технолог А. Коган. Основними своїми обов'язками Товариство вважало утримання дитячого притулку (для хлопчиків) та надання допомоги в оплаті за навчання у міських навчальних закладах єврейським дітям із бідних сімей[160]. Щорічно у місті проводилися по два благодійні вечори на користь вихованців притулку. Кошти, що збиралися на цих вечорах, становили найбільшу суму серед грошових надходжень у бюджеті притулку. Так, у 1913 р. вони склали 3 тис. руб. із загальної суми надходжень 6675 руб. [69].

Єврейські благодійні організації користувалися перебуванням у місті театральних труп, що гастролювали, щоб організувати благодійні спектаклі за їх участю. Наприклад у 1907 р. пройшли наступні спектаклі: 22 лютого на користь притулку для дівчаток трупю Нікуліна було поставлено п'єсу «Ціна життя», 30 липня на користь притулку для хлопчиків – спектакль єврейсько-німецької трупи Генфера, 12 листопада на користь учнів школи Л.Б. Баскіної – трупю Кораллі-Торцова спектакль «Хай живе життя!» за п'єсою Зудермана, 3 грудня на користь учнів повітухи – спектакль тієї ж трупи «Безпечні» за драми Ришкова [7].

Досить спірними є результати діяльності «Товариства допомоги бідним з євреїв комерційним службовцям і дрібним торговцям м. Миколаєва», яке було засноване в 1904 р. Головою правління був Б.Г. Кенігсберг, заступником голови – М.З. Білий, секретарем – Я.Ф. Аронсон, скарбником – Н.М. Мільштейн. Метою цієї організації було надання матеріальної допомоги прикажчикам та дрібним торговцям. Головною особливістю було те, що члени Товариства мали намір у перспективі перетворити його на касу взаємодопомоги. Джерелами коштів були приватні пожертвування, благодійні вечори та спектаклі, а також членські внески самих «комерційних службовців» та дрібних торговців. Першою серйозною проблемою, з якою зіткнулося Товариство вже на другому році своєї діяльності, стали наслідки єврейського погрому 1905 р. Як зазначалося у звіті за цей рік, тяжке

економічне становище, спричинене застоєм у торгівлі, посилилося єврейським погромом і погіршило «...і без того погане матеріальне становище того контингенту осіб, від яких Товариство вправі було очікувати сприяння... Застій у торгівлі та безробіття викликали серед значної частини службовців та дрібних торговців сильну потребу» [70]. Констатовалося, що Товариство не мало достатніх засобів для надання допомоги усім, хто потребував.

У важкі часи Першої світової війни у 1915 р. було створено «Миколаївський комітет товариства охорони здоров'я єврейського населення зі збору пожертвувань на користь єврейських біженців». Ініціатором його створення виступив «Петроградський комітет товариства охорони здоров'я єврейського населення», який наголосив на необхідності допомоги євреям, насильно виселеним, і біженцям з прифронтових губерній. Уповноваженими Петроградського комітету у Миколаєві були лікарі В.Л. Броун та секретар біржового комітету С.М. Шаргородський. На зборах 12 лютого 1915 р. було обрано склад Миколаївського комітету із 26 осіб. Його головою став В. Л. Броун, скарбниками Л.Є. Мешурес та Н.Ю. Кабак. Протягом цього року Товариство трансформувалося у всеросійську благодійну організацію. Таким чином, Миколаївський комітет був першою у місті єврейською благодійною організацією, яка була складовою загальноросійської [160].

Цей комітет упродовж двох років проводив роботу з розселення єврей-біженців з прифронтових районів. Члени комітету зверталися до всього єврейського населення міста. Збір пожертвувань відбувався щомісяця. У списку благодійників за 1915 р. зафіксовано 2110 осіб. За цей рік миколаївська єврейська громада прийняла і розмістила понад 700 біженців. Їх селили в єврейських землеробських колоніях, забезпечували житлом, харчуванням та одягом, допомагали влаштуватися на роботу, організували професійну підготовку для дорослих і шкільне навчання для дітей.

Загалом успішна діяльність «Миколаївського комітету товариства охорони здоров'я єврейського населення зі збору пожертв на користь

біженців євреїв» була можлива завдяки високим організаторським здібностям, авторитету та професійній кваліфікації його керівництва, а також традиційній єврейській солідарності, яка виявлялася в екстремальних умовах. На жаль, внаслідок революційних подій 1917 р. його діяльність була згорнута, у разі, відомостей про подальшу долю Товариства виявити не вдалося [160].

У непрості революційні часи заможні члени єврейського суспільства продовжували допомагати людям, розуміючи що ця допомога вкрай важлива для них саме тоді, коли хаос охопив країну. У травні 1917 р. за ініціативою Анни Григорівни Кенігсберг відкрився єврейський дитячий садок, який розташувався в будинку № 14 по вул. Мала Морська, а пізніше на розі вул. Великої Морської та Наваринської. Коштами громади утримувалися дитячі притулки-сиротинці для дівчат та хлопців (в 1919 р. були передані під опіку державної системи соціального забезпечення). Крім того, на благодійні внески єврейської громади діяв «денний притулок» для дітей воїнів та дітей з бідних родин, створений в 1914 р. Він припинив діяльність в 1918 р. через відсутність коштів [4].

Окрім діяльності благодійних організацій, заможні члени єврейської громади, з власної ініціативи, регулярно організовували збір коштів на різні потреби бідняків. Традиційним стає щорічний збір коштів на паливо для бідних, який проводилося в осінньо-зимовий період під керівництвом рабина міста [160].

Таким чином, не викликає сумніву, що лише через благодійність та меценатство було неможливо вирішити ті гострі соціальні проблеми, які стояли передєврейською громадою, але такий підхід дозволяв хоча б частково згладити контрасти між бідністю і багатством й допомагав вижити, здобути освіту, знайти роботу сотням нужденних.

3.2. Внесок відомих лікарів єврейської громади в охорону здоров'я міста

У 1866 р. на кошти єврейської громади міста, а саме на гроші від коробкового збору та кошти благодійників, було відкрито Миколаївську єврейську лікарню. Спочатку вона розташовувалася в найманому будинку. У 1882 р. для лікарні придбали власний будинок, а в наступному році почали будівництво спеціальних корпусів на вул. Садовій. Від самого початку в лікарні працювало сім лікарів та п'ять акушерок. При лікарні відкрили також акушерську школу. У цьому медичному закладі було краще в місті пологові відділення, куди прагнули потрапити багато міських породіль. Лікували від усіх хвороб, окрім інфекційних. Крім мешканців міста до лікарні приїжджали багато хворих із єврейських колоній. Зокрема, 1889 р. у лікарні прийняли 7722 осіб, а 1901 р. було прийнято понад 17 тис. осіб. У звіті опікунської ради єврейської лікарні за 1902 р. значиться сума 19600 руб., яка була витрачена на утримання цього закладу [67].

У 1903 р. опікунська рада єврейської лікарні подала в міську управу клопотання про подання до найвищої нагороди купця Якова Григоровича Камінського, одного з активних жертводавців на доброустрій лікарні, в якій він протягом 4 років був головою опікунської ради [160].

Старшим лікарем медичного закладу був Броун Володимир Леонідович. Відомо, що він народився у другій половині XIX ст. у Миколаєві, жив за адресою вул. Потьомкінська, 7/2. Спочатку працював у Миколаївській єврейській лікарні по вул. Садова, 28/30. Згодом став власником і завідувачем хірургічної лікарні, яка була розташована у місті за адресою вул. Спаська, 7/2. Також він був Головою товариства допомоги бідним євреям, яке розташовувалося за адресою вул. Глазенапівська, 9. Помер у 1915 р. [64].

У 1852 р. до Миколаєва прибув Йосип Соломонович Кам'янецький, який був першим із лікарів, які оселилися в Миколаєві з метою зайнятися вільною практикою. До нього Миколаїв не знав такого типу лікарів, знав він

лікарів морських, військових, але про вільну практику лікарів Миколаїв на той час ще й гадки не мав.

Лікар мав винятковий авторитет серед жителів міста. З 1887 по 1892 р. він був піклувальником єврейської лікарні, кілька термінів обирався гласним міської Думи. Він помер 1901 р. і заповідав близько 40 тис. руб. благодійним організаціям (це було одне з найбільших приватних пожертвувань на благодійні потреби), зокрема 10 тис. крб на дешеву єврейську їдальню, 5 тис. – на 2 стипендії при гімназії та реальному училище для осіб юдейського віросповідання, 5 тис. - на «годування голодних». Крім того, подарував благодійним організаціям 2 будинки [53, 1901 № 54, ст. 11–12; №58, ст. 18].

Наприкінці 1888 р. було складено «Список лікарів з вільною практикою, ветеринарів, фармацевтів, фельдшерів, фельдшериць, акушерів та повитух, які проживають у м. Миколаєві». Серед 16 «лікарів з вільною практикою» вказані Абрам Йосипович Матусовський, Герасим (Герман) Самойлович Зайднер, Савелій Ісаакович Давидсон, Йосип Самойлович Каменецький, Йосип Тимофійович Абрутін, Давид Володимирович Тарле, Яків Гейманович Раппепорт, Мойсей Якович Кальварський, Григорій Семенович Немирівський. Таким чином, лікарів-євреїв у цьому списку всього становило 56,3%. У списку тільки дві особи лікарів жінок – Доротея Павлівна Симонович та Ганна Йосипівна Гольберг. У списку провізорів та фармацевтів із 19 осіб євреї становлять 11 (57,9%). Із 16 акушерок і повитух євреїв – п'ять (30,2%). Немає євреїв тільки у списках фельдшерів та фельдшериць [12].

Згадуючи заклади охорони здоров'я, потрібно ще сказати про аптеки нашого міста. У 70-х рр. XIX ст. провізором Себастьяном Мойсейовичем Ландау в місті було відкрито аптеку, в якій безкоштовно обслуговували бідних пацієнтів єврейської лікарні, дитячого притулку та богадільні [92]. Себастьян Мойсейович дуже любив свою роботу. В його аптеці робили аналізи, а на основі сиропу виготовляли карамель від кашлю, який продавали під маркою власного виробництва. Але у 1886 р. за підозрою у підробці ліків,

С. М. Ландау було заарештовано. Пізніше суд визнав обвинувачення не дійсним, але аптеку все ж таки довелося продати у 1909 р.[9].

Євреїв було досить багато серед лікарів Миколаївської міської лікарні, яка була головною лікувальною установою для цивільного населення міста. У 1895 р. позаштатним ординатором цієї лікарні призначено Зельмана Меєровича Остринського, який у 1900 р. був представлений до чину титулярного радника. У 1900–1902 рр. серед медичного персоналу міської лікарні згадуються лікарі Б. Броун, Йогомей Соломонович Тімен, старший ординатор Савелій Ісидорович Давідсон, молодший ординатор Єлеазар Савельєвич Шульмейстер, позаштатні лікарі Володимир Давидович Грозенштейн, Михайло Абрамович Каменер, фармацевти Йосип Леопольдович Шварцах, Казимир Йосипович Шварцах [10] [11].

Засновниками приватних спеціалізованих лікарень міста були переважно єврейські лікарі. Так, у 1901 р. було відкрито водолікарню доктора Михайла Григоровича Кенігсберга – гідротерапевта, члена відділу Російського товариства охорони народного здоров'я і Товариства миколаївських лікарів.

Михайло Григорович (Германович) народився в 1865 р. у Миколаєві. До 1884 р. навчався в Миколаївській гімназії. У 1889 р., після закінчення Харківського університету, упродовж двох років працював у Парижі у відомого лікаря-психіатра Жана-Мартена Шарко, згодом працював в Інституті Пастера та у Берліні. На гроші, які він отримав у спадок, у 1901 р. у Миколаєві відкрив власний гідропатичний заклад по вул. Великій Морській, 27. 17 років працював завідувачем. Останні роки працював в Миколаївській поліклініці №2 [150].

Миколаївська водолікарня на той час була одним із кращих лікувальних закладів, який відповідав найвищим європейським стандартам і практикував найбільш прогресивні методики лікування. Її було побудовано у мавританському стилі за проектом інженера І. Рейхенберга під керівництвом міського архітектора Є. Штукенберга на замовлення М.Г. Кенігсберга. У

будівлі був мармуровий басейн з проточною водою, фаянсові напівванни для масажу та обливання водою. Із приладів водолікування використовувався душ Шарко, спіральний душ, «римська баня». Лікарню М. Г. Кенігсберг поповнював новинками для фізіотерапевтичного лікування: електросвітлову ванну, електровібраційний масаж та інгаляційну камеру.

У 1920 р. водолікарню М. Г. Кенігсберга було націоналізовано та перейменовано в обласну фізіотерапевтичну лікарню, а з 1978 р. медичному закладу було надано звання «Установи високої медичної культури». Упродовж 1960–80-х рр. цей заклад був медичним центром надання кваліфікованої фізіотерапевтичної та медичної допомоги. Працювали такі кабінети, як лікувальної фізкультури, функціональної діагностики, зубний кабінет і відділення субаквальних ванн [155].

Ще одна представниця родини Кенігсбергів Анюта Германівна внесла вклад у розвиток медичної справи м. Миколаєва. Народилася вона 3 листопада 1879 р. (за старим стилем) у м. Миколаєві (актовий запис № 147 в метричній книзі синагоги м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії про народження за 1879 р.) в сім'ї миколаївського міщанина Германа Кенігсберга (у деяких документах – Кейнігсберг) та його дружини Естер [21] та була молодшою з шести дітей Кенігсбергів, з яких двоє стали лікарями – вона та її старший брат Михайло Григорович, котрий особливу популярність набув з 1901 р. після відкриття власного гідропатичного закладу Миколаєві на вул. В. Морська, 3/1, де працював завідувачем, а Анна Григорівна – лікарем [150]. В 1924 р. Ганна Григорівна працювала дитячим лікарем у миколаївському шкільному санаторії [83].

В «Адрес-календарі» за 1902 р. серед лікувальних закладів міста Миколаєва, що діяли, вказані хірургічна лікарня Вуліха Леонідовича Броуна, а також «Перша приватна лікарня для приходящих» (вул. Московська, 18), серед її співробітників – розпорядник Абрам Мойсейович Комаровський, лікарі Абрам Манусович Винокуров, Володимир Ізраїлович Бродський, Іона Менахемович Айнберг [73].

Не можна не відзначити, що більшість лікарів-євреїв мали велику приватну практику, у своїй більшості пацієнтів становили християни. Для того, щоб заслужити авторитет та довіру з боку пацієнтів-християн, лікар-єврей повинен був не тільки не поступатися за рівнем кваліфікації своєму колезі християнинові, але й перевершувати його. Не випадково серед мешканців міста поступово формується стійкий стереотип щодо того, що лікар-єврей – це завжди добрий лікар. Одним із засновників «Товариства лікарів м. Миколаєва», створеного в 1887 р., був С.І. Давидзон, в 1901 р. з 17 дійсних членів було 9 євреїв, із 4 провізорів євреїв – 2. У Миколаївському відділі Російського імператорського товариства охорони здоров'я довгі роки секретарем був Я.Г. Раппопорт [73].

У жовтні 1910 р. до миколаївського градоначальника А. І. Мязговському звернулася група зубних лікарів та дантистів із 10 осіб, сім з яких були євреями. Вони просили дозволити створення Товариства дантистів та зубних лікарів під назвою «Миколаївське одонтологічне суспільство» [160].

Перед революційним переворотом 1917 р. в Миколаєві було понад 200 лікарів усіх спеціальностей та акушерок. Багато з них були єврейської національності – В. Браун, М. Кенігсберг, Б. Кранцфельд та ін.

У Миколаєві жив і працював відомий хірург, який врятував від смерті сотні людей, тисячам повернув здоров'я –Кранцфельд Борис Григорович (1880 р. н.). До війни керував підготовкою молодих хірургів, які потім успішно працювали в лікарнях міста і області. Крім цього, він захоплювався вітрильним спортом, був відомим яхтсменом. Коли в 1941 р. місто було окуповане фашистами, він допомагав підпільникам. Збереглося кілька легенд про смерть відомого лікаря. Начеб то фашисти не розстріляли його на початку окупації Миколаєва, а змусили працювати на себе. Коли вже підходили війська Червоної армії визволяти наше місто, тоді Кранцфельда було страчено – його повішали у власній квартирі на форточці. Було це, чи не

було, вірогідно не відомо. Офіційна версія була, що у 1944 р. він загинув [146].

Цікаво відстежити як пов'язане життя з професією у галузі охорони здоров'я на прикладі однієї миколаївської єврейської родини. Штемберг Давид Ісакович народився у 1891 р. в м. Херсон. У 1907 р. закінчив Херсонську гімназію. 1907–1910 рр. навчався аптекарській справи в аптеці Сафрончика м. Херсон. 1911 р. навчався в Одесі, по закінченню навчання, повертається до Херсону й далі працює в аптеці Сафрончика. У 1914 р. переекзаменується на аптекарського помічника. В 1915 – працює завідувачем аптеки одеської губернської (земської) лікарні. З 1917 рр. навчається в Новоросійському університеті (зараз Одеський університет ім. І. І. Мечникова). Водночас працює в одеській аптеці Гаєвського і Поповського на вул.Тираспольській. У 1924 р. переїжджає до Миколаєва, працює в аптеці рабмеду. З 1926 р. працює завідувачем аптеки у с. Привольне. У 1928 р. Давида Ісаковича було переведено в Миколаїв завідувачем аптеки на вул.Шосейна. У 1942–1946 рр. був адміністратором аптеки в Дагестанському с. Касумкет. 1946 р. Наказом № 700 Міністерства охорони здоров'я його було переведено завідувачем аптеки № 43 с. Варварівка Миколаївська область. Багато років Давид Ісакович працював провізором в аптеці №4 м. Миколаєва.

Його син Штемберг Олександр Давидович – (09.02.1921 р., м. Миколаїв – 02.05.2005 р., м. Миколаїв) – учасник другої світової війни, капітан медичної служби Північно-західного фронту 2-ї окремої лижної бригади 1-ї ударної армії. Після війни до 1992 р. працював лікарем вищої категорії в урологічному відділенні Обласної лікарні нашого міста. Його дружина Штемберг (Ліхтшайн) Євгенія Давидівна, лікар – окуліст вищої категорії працювала завідувачкою відділення Миколаївського Обласного очного диспансеру.

Мати Євгенії Давидівни - Фалк Поліна Павлівна народилась 2.08.1890 у м. Ковні (Литва) в родині службовця. У 1910 р. закінчила Харківський

фармацевтичний інститут (відділення фармакології). По закінченні навчання переїхала до м. Миколаєва і працювала в аптеках міста. Коли почалася війна, доктор Ляпіс став набирати персонал до евакуаційного госпіталю №1798, який він організував. Ляпіс запросив Поліну Павлівну на посаду заступника завідувача аптеки. Вона погодилася, і до 1945 р. працювала в прифронтівій зоні в Рязані. Учасник бойових дій. Після війни працювала провізором аптеки № 3 м. Миколаєва.

Продовжувачем династії лікарів у родині стала правнучка Поліни Павлівни – Ліза Ліор (Бляхер). Вона закінчила медичний факультет Ужгородського національного університету. Багато років працювала лікарем-офтальмологом в Першій міській лікарні на вул. Володарського [22].

Турбота єврейської громади про здоров'я своїх членів давала позитивні результати: показники смертності на 1 тис. єврейського населення за період з 1870 р. до 1914 р. жодного разу не перевищили загальноміський показник, а народжуваність до 1906 р. на 1 тис. єврейського населення була вище загальноміського на 15–20% [160].

Херсонська дослідниця О.В. Гренібург, аналізуючи медико-санітарні звіти земських лікарів Херсонської губернії за 80–90-ті рр. XIX ст., звертає увагу на те, що в них фіксувалася більш висока тривалість життя, менший відсоток смертності (зокрема дитячої) серед євреїв, що пояснювали їх вищим рівнем життя у порівнянні з християнами [90].

Має сенс відзначити і більш цивілізоване ставлення до медицини та лікарської допомоги, а згодом – і найкраще медичне забезпечення, вдосконаленням якого наполегливо займалася єврейська громада. Це особливо підкреслював у 1900 р. миколаївський лікар В.М. Маркелов у «Медико-санітарному нарисі», опублікованому в «Адрес-календарі» м. Миколаєва за 1900 р. [73].

Таким чином, наведені дані показують, що миколаївська охорона здоров'я в аналізованій період не могла б повноцінно задовольняти потреби

міського населення без участі у цій справі євреїв. Саме вони часто були ініціаторами відкриття нових лікувальних закладів, ними також було запроваджено найпрогресивніші методи лікування. Надаючи медичну допомогу вони, як правило, не робили будь-якої різниці між особами різних віросповідань і мали заслужений авторитет серед міських жителів.

3.3. Традиційна єврейська освіта у місті Миколаїв

У місцях свого поселення євреї створювали традиційні релігійні школи – початкові хедери та заклади середньої освіти Талмуд-Тори. Єврейська громада утримувала їх коштами із цдаки (коштів коробкового збору та пожертвувань) або на кошти благодійників та меценатів. У вихованні дітей єврейська громада бачила майбутнє існування гідних членів свого товариства. Тому всіляко підтримувала заклади освіти початкового і середнього рівня. Саме це давало позитивні результати – єврейське населення у нашому місті було дуже освіченим.

Цінні дані щодо рівня грамотності єврейського населення міста були отримані під час першого загального перепису населення 1897 р. Дані свідчать про те, що єврейське населення міста рівнем грамотності значно перевищувало середній показник по місту, євреї становили 33,8% грамотного населення Миколаєва, при цьому вони становили понад 20% загальної кількості міського населення. Але кількість грамотних російською та українською мовами було досить незначною: 5,9% від усієї єврейської населення міста та 11% від числа грамотних євреїв. Більшість володіли лише єврейською мовою і були грамотні лише єврейською мовою. У наведених даних викликає сумнів низький показник чисельності євреїв, які володіли російською грамотою, враховуючи чисельність єврейських дітей, які навчалися у російських школах цілком можливо, що це фокус російської статистики або частина євреїв керувалася якимись міркуваннями, приховуючи свою грамотність[82].

Звіти про діяльність дешевої єврейської їдальні, єврейської лікарні, училища для дівчаток Фаїни Вуліх, а також єврейське безкоштовне училище «Талмуд-Тори» дають нам уявлення про діяльність цих закладів [67].

На жаль, немає даних про єврейські школи в місті до виселення євреїв з міста в перші десятиліття XIX ст. Очевидно, хедери перебували під владою кагалу та офіційної статистики не велось, але не викликає сумніву, що такі

школи існували. З 1856 р. за приватними єврейськими школами було встановлено державний нагляд, який був покладений на міського рабина та поліцію. У період початку 30-х до середини 60-х рр. ХІХ ст. єврейські школи у Миколаєві були відсутні у зв'язку із забороною на проживання євреїв у місті. Відродження єврейської освіти у місті почалося після зняття заборон на їх проживання – у 1866 р. У зв'язку з цим при Миколаївському повітовому училищі (пізніше перше Миколаївське вище початкове училище) було створено Миколаївську єврейську училищну комісію, яку очолював наглядач повітового училища. Незважаючи на назву, у складі комісії євреїв не було. Доглядач звітував перед директором гімназії та директором народних училищ Херсонської губернії. До обов'язків комісії входив контроль за діяльністю меламедів та видача їм свідоцтв на право навчання дітей. Раз у півроку рабин міста подавав до комісії звіт про наявність у місті єврейських навчальних закладів, кількості учнів у них. За звітом рабина М. Когона за перше півріччя 1868 р. у місті працювали 19 хедерів, в яких навчалися 196 учнів, а в 1888 р. – вже 30 [160]. У хедерах навчали єврейським традиціям, а також єврейській та іноді російській мовам. Вони розміщувались в орендованих меломедами (учителями) квартирах або кімнатах. Батьки платили за навчання дітей.

На початку ХХ ст. їх кількість не скорочувалося: у 1901 р. у Миколаївському градоначальстві діяли 26 хедерів, у кожному їх навчалися (офіційно) від 7 до 27 осіб – всього 411 учнів. Враховуючи, що це була офіційно дозволена чисельність, реальна кількість учнів хедерів могла бути в 1,5–2 рази більшою. За даним 1903 р. зазначено 20 хедерів, але кількість меламедів – 31. Цілком можливо, що під однією адресою могли співіснувати по 2–3 хедери [74]. У Миколаєві є будинок, де водночас було декілька таких початкових шкіл – «Будинок хедерів» по вул. Потьомкінський, 67.

Одним із відомих закладів освіти Миколаєва було училище для дітей-сиріт Талмуд-Тора. Його було відкрито приблизно в 1865 р., одночасно могло навчатися від 50 до 82 учнів. На 1 січня 1868 р. у ньому навчалися 46 учнів

(хлопчиків), за рік – 63 учні. Училище розташовувалося у найманому будинку на вул. Великий Морський (за винаймання сплачували 120 руб. на рік), воно складалося з одного класу, поділеного на два відділення, навчання було безплатним. У 1871 р. в Талмуд-Торі було 50 учнів, у 1873 р. їх число збільшилося до 60, на утримання закладу було відпущено 750 руб. із коробкового збору [14]. Серед вихованців, переважно, діти «відставних солдатів» і міщан, але є й діти купців. Учні віком від 8 до 12 років було поділено на три відділення [160].

На початку ХХ ст. у Миколаєві знову з'явилася Талмуд-Тора як училище для сиріт та дітей бідняків. Згадка про цей заклад відноситься до 1902 р., хоча у звітах за 1910 р. Талмуд-Тора чомусь не була вказана серед чинних навчальних закладів Миколаєва. Будівлю для Талмуд-Тори було придбано і пристосовано для занять на пожертвування А. Імас. В «Адрес-календарі» на 1912 р. повідомлялося, що єврейське громадське училище Талмуд-Тора розташоване по Херсонській вулиці, 87 [95].

Професійні училища були ще однією статтею витрат благодійників Миколаївської єврейської громади. Перше приватне «єврейське дівоче училище» було відкрито у 1863 р., по вул. Великий Морській. У звіті рабина за цей рік його названо «єврейським дівочим училищем», але вже в рік відкриття у школі діяло чоловіче відділення. У звіті також вказувалося, що «Закон Божий, німецьку мову, арифметику, чистописання викладає учитель Віктор Розенсор; російську мову викладає студент Одеського університету Лев Карачунський, нагляд за дівчатами, крім утримувача, має дівчина, що закінчила гімназичний курс, Ясинська, яка викладає ще і рукоділля» [3].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у місті існувало близько десяти приватних єврейських училищ. У списку єврейських навчальних закладів за 1885 р. згадані приватні єврейські училища: Трахтенберга на вул. Великий Морський, 61, Епштейна на вул. Католицької, 41, Варшавера на вул. Московської, 29, Сироти на вул. Купецькій, 51. На початку ХХ ст. серед

діючих приватних початкових єврейських училищ згадуються: чоловіче училище Л.А. Кагана (відкрито 1895 р.), навчалися 12 хлопчиків; чоловіче училище Р.Х. Маршака (відкрито в 1892 р.), навчалися до 60 хлопчиків, приучилищі діяли вечірні курси для дорослих, де навчалися 12 дорослих чоловіків; чоловіче училище Н.Л. Шафіра (відкрито 1887 р.), навчалися 54 хлопчики; чоловіче училище Л.І. Епштейна (відкрито 1901 р.), навчалися 25 хлопчиків; жіноче училище Д.А. Черні-Айзман (відкрито 1887 р.), навчалися 35 дівчаток; пізніше згадуються приватне єврейське училище І.Л. Цитринника на вул. Потьомкінській, 56; М.І. Мальта на вул. Херсонській, 33. В оглядах Військового губернаторства та градоначальства початку ХХ ст. згадані училища Гроссмана (1898 р. навчалися 50 хлопчиків), Хазіна (23 учні), Смеркіса (54 учні), Білянського (45 учнів), Маршака (24 учні), Гурвіч (131 учень), А. Епштейна (29 учнів) та інші [9, 65].

Особливе місце серед них займало професійне училище для дівчат ФанніСавельївни Вулих, засноване 1896 р. До нього приймали дітей із бідних сімей і навчали їх грамоті та швейному ремеслу. При училищі в 1904 р. відкрили майстерню з пошиття одягу. Випускницям-сиротам благодійники дарували швейні машинки. Більшість учителів працювали в ньому безкоштовно[155].

Ще одне приватне дівоче училище Сари Берштейн діяло в Миколаєві по вул. Пушкінська, 28. У програмі навчання були такі предмети, як російська та єврейська мови, арифметика, історія, рукоділля. Навчання у школі тривало чотири роки. Було організовано безплатне медичне обслуговування та постачання ліками учениць. Це було нагальною необхідністю, бо 30% з них страждали недокрів'ям, а 28 % – золотушні. Щоб покращити стан здоров'я дітей, за рік їм було видано 2700 безкоштовних обідів [18].

Училище для дівчаток, відкрите в 1887 р. дружиною купця Деборою Черні-Айзман, було одним з небагатьох, які регулярно отримували невелику допомогу з коробкового збору, хоча в ньому навчалися діти досить заможних батьків. Причина цього стає зрозумілою з пояснення комісії зі складання

кошторису витрат коробкового збору, яка зазначила, що даному училищу виділяється по 300 руб. на рік з умовою щорічно приймати на навчання по 8 бідних учениць [13].

У 1890 р. було відкрито училище з ремісничим класом, яким опікувався купець Л.І. Форштетер. Йому було передано будівлю на вул. Адміральській, 21, де раніше була Талмуд-Тора. Училище мало хорошу навчально-матеріальну базу, при цьому фінансувалося, в основному, із засобів коробкового збору (6 тис. руб. від коробкового збору і тільки 300 руб. із міського казначейства на рік). В єврейському казенному училищі безплатно навчалися хлопчики з бідних сімей, а учням з області надавали матеріальну допомогу або компенсували витрати на житло. У навчальних програмах, поряд з єврейською мовою, єврейською та біблійною історією, були російська та німецька мови, гуманітарні та природні дисципліни. Велика увага приділялася «ручній праці». Для цього при училищі була створена «столярно-токарна та різьблена майстерня», де щорічно отримували професійні навички до 30 учнів. За чотири роки навчання учні отримували початкову освіту, вивчали єврейські дисципліни, а також навчалися на столяра, токаря або різьбяра. У період із 1905 до 1915 рр. в училищі щорічно навчалися від 170 до 230 учнів і був єдиним казенним єврейським навчальним закладом у межах Миколаївського градоначальства [160].

У 1920 р., у зв'язку з реорганізацією системи освіти, єврейське училище було закрито. З початку 1920-х рр. і до 1937 р. у будівлі розташовувалася єврейська середня школа № 13 [155].

У 1892 р. було відкрито приватне чоловіче училище Р.Х. Маршака, в якому могли навчатись до 60 хлопчиків. Учні отримували початкові знання з метою вступу до гімназій міста. Окрім того, в училищі були вечірні курси для дорослих.

Єврейською громадою робилися зусилля для організації навчання грамоти не лише дітей, а й дорослих. У 1899 р. за училища Ф.С. Вуліх була відкрита жіноча суботня школа, яку відвідували 90 учениць (1903 р. –

94 учениці) у віці від 14 до 25 років. Вечірні курси для дорослих у 1903 р. діяли при школі Л.Б. Баскіна, їх відвідували 95 осіб; при училищі Маршака (12 осіб); при училищі Мальта (20 осіб). На початку ХХ ст. «Товариством допомоги бідним євреям м. Миколаєва» були організовані вечірні курси для чоловіків. У 1904 р. на цих курси навчалися 125 осіб, у тому числі: прикажчиків – 20%; слюсарів – 16%; заготівельників – 8%; столярів, шевців, бляхарів – по 6%; кравців – 5%; капелюшників – 4%; палітурників, фотографів, наборщиків – по 3%; годинників та робітників – по 2%; представників інших цехів – 9%; осіб без певних занять – 7%. Наведена статистика певною мірою зображує структуру зайнятості єврейського населення та рівень його грамотності[68].

Загалом ставлення місцевої адміністрації Новоросійського краю до приватних єврейських навчальних закладів було досить негативним. На противагу хедерам та приватним училищам у 30–40-х рр. ХІХ ст. російський уряд розпочав створення єврейських казенних училищ, але ці училища не мали популярності серед євреїв, і вони відмовлялися віддавати дітей у ці заклади, віддаючи перевагу традиційним хедерам. Ці події не торкнулися Миколаїв, бо у цей час євреям було заборонено проживання у місті, питання про створення тут подібного училища навіть не ставилося.

Ставлення єврейського населення до навчання у російських світських навчальних закладах почало змінюватися у другій половині ХІХ ст. Цьому сприяло кілька причин. По-перше, у ході ліберальних реформ 60–70-х рр. ХІХ ст. сформувалася єдина державна система початкових, середніх та вищих навчальних закладів. При цьому випускники гімназій та реальних училищ отримували право вступу на державну службу та до вищих навчальних закладів. Євреї-випускники вищих навчальних закладів набували статусу «осіб вільних професій», що давало їм право проживання та професійної діяльності за межами «смуги осілості». По-друге, після скасування рекрутських наборів та запровадження загальної військової повинності термін військової служби для осіб із середньою освітою

скорочувався до 1,5 роки, а для осіб із вищою освітою – до 1 року. Тому з початку 60-х рр. XIX ст. єврейська молодь стала активно прагнути потрапити до казенних російських шкіл [160].

На початку XX ст. У місті діяв міський єврейський клуб з єврейською бібліотекою. При Миколаївській окружній бібліотеці функціонував відділ єврейської літератури, читачами якого були понад 150 осіб. Для підготовки вчителів єврейських шкіл міста та єврейських землеробських колоній у середині 1920-х рр. при Інституті народної освіти було відкрито єврейську кафедру. Після встановлення радянської влади всі заклади освіти було націоналізовано, але згодом деякі з них продовжували працювати як заклади середньої професійної освіти радянської України.

Таким чином, наведені дані свідчать про те, що, попри всі труднощі та штучні обмеження, які створювалися для єврейського населення у сфері освіти, воно було найбільш грамотною етнічною групою, зберігаючи в цьому відношенні багатовікову традицію.

3.4. Участь представників єврейської громади в суспільному й культурно-просвітницькому житті міста Миколаєва

З моменту приєднання до Росії польських та білоруських земель уряд зберіг за євреями органи самоврядування – кагали. Кагал мав ряд адміністративних функцій – здійснював поліцейний нагляд: реєстрував місце проживання та рід занять євреїв, контролював міграційні процеси – євреї не мали права відлучатися (навіть тимчасово) без отримання у кагалу паспортів. Безумовно, адміністративні функції кагалу тісно пов'язані з фіскальними, оскільки дозволяли контролювати податкове населення міста [58].

Євреї брали активну участь як у єврейському житті, так і в міському самоврядуванні. Так, у справах ДАМО про переселених за указом 1829 р. євреїв значаться:

– миколаївський 3-й гільдії купець Нахман Янкелевич Дулицький за час перебування в Миколаєві обирався на посаді оцінювача на 3 роки («за службу поводився чесно, посаду виправляв як має», у торгових справах – депутата, ратмана магістрату – 3 роки;

– миколаївський 3-й гільдії купець Пейсіха Йоселевич (Іоскович) Бігун обирався на посаду голосного Думи на 3 роки;

– миколаївський 3-й гільдії купець Фроїм Віділевіч Фанчюнк – обирався на посади голосного Думи на 3 роки, словесного судді у словесному суді – 1 рік, кагальним єврейського кагалу – 1 рік, ратмана магістрату – 4 місяці;

– миколаївський купець 3-ї гільдії Рахміль Бейнішович Когун перебував на виборних посадах: словесним суддею, кагальним у Миколаївському єврейському кагалі, в 1829 р. – член кагального (комітету), наглядач єврейської лікарні, «заснованої для обережності холери, а також з нагоди побоювання холеричної хвороби, що відкрилася в прилеглих місцях» [20].

Євреї брали активну участь у суспільному житті Миколаєва.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вони були гласними міської думи та активними учасниками благодійних заходів. У 1872 р. євреїв було включено до загальних списків виборців Миколаївської міської Думи. У списку голосних Миколаївської Думи за 1884 р. зустрічаємо імена М.А. Гурфінкеля, Г. Б. Вуліха, А.К. Фельдмана, І.С. Каменецького, А.Я. Бірштейна, М. М. Ландау, Я.Г. Камінського [6].

Єврейська спільнота виявляла піклування про представництво та захист своїх інтересів в органах міського самоврядування. За результатами виборів, з-поміж 102 гласних Миколаївської демократичної думи 20 були євреями, що в цілому відповідало відсотку єврейського населення серед жителів міста. Зокрема, миколаївський купець І гільдії, відомий підприємець та меценат Яків Камінський був гласним Миколаївської міської думи. У травні 1885 р. його коштом було проведено обряд Арон га – Кодеш, під час якого сувої Тори розмістили у хоральній синагозі на розі вулиць Велика Морська і Німецька.

Гласним Миколаївської міської думи найтяжчого 1917 р. було обрано Шнеєрсона Шмуеля Зельмановича, який був дуже поважною людиною та мав великий авторитет серед містян. Був громадським рабином Миколаєва з квітня 1917 до 1920 рр., духовним рабином Миколаївської єврейської громади 1924 р., а також рабином єврейського молитовного будинку «Хабад» (по вул. Шевченко, 56). Народився у 1888 р. у релігійній родині й був рідним дядьком Мнахема-Мендла-Шнеєрсона (див. Додаток М). У 1921–1922 рр. (під час голоду) став одним з ініціаторів відкриття їдальні на 500 осіб на кошти єврейських міжнародних організацій. Також на кошти міжнародної єврейської організації «Джойнт» утримував єврейську богадільню та єврейську громадську їдальню.

26 червня 1941 р. Шмуеля Зельмановича було заарештовано за «антирадянську діяльність» (спілкувався з родичами з-за кордону та закордонними релігійними товариствами). Його було перевезено в м. Томськ. За Постановою Особливої наради НКВС СРСР його було

засуджено до ув'язнення у виправно-трудовах таборах строком на три роки. Помер у 1942 р.[125].

Перший сіоністський гурток у місті виник у 1899 р. Відсутність єдності та протиборство між різними його течіями було однією з головних відмінних рис, характерних для цього руху з моменту його виникнення. Не уникнули такої долі й прибічники сіонізму у Миколаєві. Вже 1901 р. у місті було кілька гуртків, між якими не було єдності.

Пробудження інтересу до сіонізму викликало приїзд із Цюриха Хаїма Вейцмана – майбутнього президента Всесвітньої сіоністської організації, першого президента держави Ізраїль, який мав зустрічатися із місцевими сіоністами, з дозволу міста рабина Анчілевича, Х. Вейцман виступав в одній з міських синагог [53, 1901, № 51, с. 23].

18 квітня 1902 р. у Миколаєві народився один з найвпливовіших єврейських лідерів ХХ ст. Менахем-Мендл Шнеєрсон. Маленьким хлопчиком йому судилося пережити єврейський погрому нашому місті, і це не могло не вплинути на його подальшу долю. У 1927 р., тікаючи від більшовиків, родина Шнеєрсона емігрувала з СРСР. У США Менахем-Мендл став керівником руху Хабад–сьомим і останнім Любавицьким ребе. Він створив понад 2 тис. освітніх, медичних, соціальних організацій по всьому світу. За це його було відзначено найвищою нагородою – Золотою медаллю Конгресу США. Його ім'ям названа вулиця у нашому місті [125].

Євреї брали активну участь у діяльності Миколаївських зборів. Це була організація на кшталт європейського клубу, яка проводила благодійні вечори, концерти, банкети та інші розважальні та благодійні заходи для обраної публіки. До дійсних членів Миколаївських зборів приймалися найбільш впливові, відомі та заможні люди міста. У списку 411 дійсних членів клубу за 1910-1911 рр. євреї становили 213 осіб – більш ніж половина.

Культурно-просвітницька діяльність у нашому місті відомих єврейських діячів культури й мистецтв ХІХ – початку ХХ ст. яскрава та багатогранна. Вона представлена письменниками, драматургами, акторами, науковцями,

дипломатами тощо. Миколаїв називали столицею культурного життя Півдня України. У місті була відкрита бібліотека, приватний музей ім. Францова, театр ім. Монте тощо. Усе це сприяло розвитку культури міського населення та появі нових талановитих зірок

У 1869 р. в Миколаєві народився єврейський письменник і драматург Давид Якович Айзман, тут же пройшли його дитячі роки. Він закінчив миколаївське Олександрійське реальне училище. Закінчив Одеську школу малювання, став переможцем з конкурсу малювання, за що був нагороджений бронзовою медаллю. Згодом переїхав до Парижа для продовження навчання живопису. Але він обрав для себе літературну кар'єру – був автором багатьох оповідань і нарисів. Також писав п'єси, казки, трагедії та комедії [155].

У Миколаєві пройшло дитинство відомого письменника Ісаака Еммануїловича Бабеля. Народився відомий письменник в Одесі. Він був правнуком австрійського шевця Мойзеса-Фроїма Лезеровича Швєфеля, який приїхав до Одесив 1818 р. і прийняв російське підданство. У Миколаєві Ісаака Еммануїловича було зараховано до Миколаївського комерційного училища, а в 1906 р. його родина знову переїхала до Одеси [140]. Роки, які майбутній письменник провів у Миколаєві, він згадує в оповіданнях «Історія моєї голуб'ятні» та «Перше кохання» [155].

Уродженцем Миколаєва був відомий піаніст і педагог Арнольд Ісидорович Гурович (псевдонім – Арнольд Рахманов). Навчався він у музичній школі Д.В. Попова, потім – у Санкт-Петербурзькій консерваторії у професора Є.М. Єсипової за класом фортепіано. У 1909 р. закінчив консерваторію із Золотою медаллю за «рідкісне художнє виконання та блискучу техніку». Після нетривалої концертної діяльності (Санкт-Петербург, Рига та інші міста) у 1910 р. відкрив у Миколаєві музичні курси. Окрім занять із класу рояля, тут викладалися й усі теоретичні музичні предмети. Головним завданням курсів, що налічували вісім класів, була підготовка до вступу в консерваторію. Арнольд Гурович відомий ще як

композитор та автор романсів[54].Його брат Абрам Ісидорович Гурович (Чарський) був відомим артистом опери (ліричний тенор), успішно виступав на оперних сценах багатьох міст Росії, бував з гастрольями в Миколаєві [55].

Великий внесок у культуру нашого міста вніс Соломон Ісаакович Зельцер – 30 років він був диригентом міського симфонічного оркестру, 25 сезонів – диригував оркестрами миколаївських театрів. 7 грудня 1895 р. у театрі Я. Шеффера відбувся бенефіс капельмейстера С.І. Зельцера. З цього приводу у газеті «Южанин» писали: «С.І. Зельцер відомий миколаївській публіці як працюючий, сумлінний музикант, і, треба думати, що вона не залишить поза увагою бенефісний спектакль симпатичного скромного трудівника». Крім того, майже щороку влітку він збирав оркестр, із яким виступав у міських парках. Так в газеті «Південна Росія» від 1 червня 1903 р. повідомлялося, що «оркестр з 24 осіб під керівництвом С.І. Зельцера гратиме в садочку при міських зборах тричі на тиждень», пізніше повідомлялося, що цей же оркестр було запрошено грати для публіки на Бульварі. З 1908 р. музикант викладав за класом скрипки у музичному училищі та інших навчальних закладах. Напружена подвижницька діяльність принесла йому широке визнання, але не матеріальний достаток. Після його смерті сім'я залишилася без засобів для існування [160].

Артистка німого кіно Рахіль Мойсеївна Бліндерманн (псевдонім – Марія Орська)народилась у 1896 р. в Миколаєві в родині адвоката Хабрана Мойсейовича Бліндерманна та Августи Франкфутер. У передчутті великих змін, перед Першою світовою війною, сім'я переїхала до Варшави, а звідти в 1915 р. перебралася до Берліна, де Марія не тільки виходила на театральну сцену, але й знімалася в кіно. Її дебютом у кіно стала роль у фільмі «Демон та людина». Але театр залишався для неї головним коханням [64].

Євреї були серед акторів і музикантів російських театральних труп і оркестрів, що функціонували і гастролювали в Миколаєві. Про це відомо через те, що на тимчасове проживання євреїв у місті з 1906 р. потрібно було отримати особливий дозвіл градоначальника, що було досить складно. Так,

знаменитий конферансьє Н. Балієв, керівник популярного московського театру - кабаре «Летюча миша» телеграфував: «У трупі «Летюча миша» є два євреї, які мають право проживання у всіх містах імперії. Прошу дозволити вистави»(гастроля). Дозвіл на тимчасове перебування на гастролях у місті євреям артистам трупи Медведєва видав товариш (заступник) міністра внутрішніх справ, а трупі єврейського театру взагалі не дали дозволу на в'їзд до міста [8].

31 листопада 1908 р. вперше в Миколаєві пройшов літературно-музичний вечір, на якому було дозволено виконання творів єврейською мовою (їдиш). Захід був організований піклуванням з надання допомоги недостатнім (що потребує) єврейським учням місцевих навчальних закладів. На вечорі звучали твори Шолом-Алейхема, виконувались пісні на вірші відомих поетів С. Фруга та М. Варшавського. Брав участь кантор хоральної синагоги Гіршин. Але головною подією став виступ знаменитого єврейського поета Хаїма Нахмана Бяліка, який спеціально для цього приїхав в Миколаїв. Цей вечір став однією з найпомітніших подій у культурному житті миколаївської єврейської громади як зазначалося в пресі: «Вечір минув дуже вдало, як у матеріальному, і у духовному відношенні» [53, 1908, № 45, ст. 31; №47, ст. 24].

Відомий у місті лікар-хірург Борис Григорович Кранцфельд був не менш відомим як яхтсмен, неодноразовий переможець міських яхтових перегонів. У 1908 р. був першим у перегонах на «Буревіснику», багато перемог здобув на «Валькірії» [146].

У 1902 р. в нашому місті в родині промисловця Аврама Ісаковича Уманського народився ще один син Костянтин Абрамович Уманський. Йому судилося стати радянським послом у США. Він був дуже обдарованою людиною – мистецтвознавцем, журналістом і можливо шпигуном. Помер 1945 р. у Мехіко. Він був внуком австрійського підданого купця із Лемберга Аврама Гольдштетера (1832 р., Львів – 1905 р., Медлінг, Австрія), який у другій половині XIX ст. жив в Одесі. По другій лінії Костянтин– нащадок

бродського купця Абрама Давидовича Кітовера, який переїхав до Одеси в 1827 р. і в середині 1840-х рр. прийняв російське підданство (мати – Марія Гольдштерн (Кітовер)[139].

Отже, відомості про участь євреїв у культурному житті міста Миколаєва епізодичні, але навіть наведені факти свідчать про те, що єврейське населення виявляло достатню активність та ініціативу у формуванні своєрідного та оригінального культурно-мистецького образу міста Миколаєва наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

РОЗДІЛ 4

ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ЄВРЕЙСЬКУ ГРОМАДУ В КОЛЕКЦІЯХ І ФОНДАХ МИКОЛАЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

4.1. Єврейська тематика у структурі експозиції зали № 11 Миколаївського обласного краєзнавчого музею

Миколаївський обласний краєзнавчий музей займає значне місце в культурному житті нашого краю. 28 серпня 2012 р. експозицію музею було урочисто відкрито у новому приміщенні – музейному комплексі «Старофлотські казарми».

Серед 18 залів основної експозиції музею окреме місце та значення має зала № 11 «Заселення нашого краю». За задумом художника-оформлювача заслуженого діяча мистецтв України В. Е.Іваницького, на стелі «Чумацький шлях» символізує одне небо, під якими жили люди, які заселили наш край. За структурою у залі показано народи, які брали активну участь у заселенні території сучасної Миколаївщини кінця XVIII – початку XIX ст. І хоча всі вони займались землеробством, розкрити етнографічну самобутність кожного народу співробітники намагались через культурні особливості та за допомогою експонатів, які зберігались у фондах музею.

Єврейська тематика представлена в експозиції зали № 11 Миколаївського обласного краєзнавчого музею у вітринах № 5 та № 6. Розглянемо їх більш детально. Біля вітрини на манекені розміщено реконструкцію єврейського костюма, який передали до музею працівники Миколаївського товариства єврейської культури. Костюм складається зі штанів темного кольору, білої сорочки, жилета чорного кольору та шарфа, виготовленого з льону у техніці мережка.

У Миколаєві місцем традиційного розселення євреїв була Чернігівська вулиця (сучасна вул. Шнеєрсона). Окрім житлових будинків, майстерень та

крамниць, у місті споруджувалися синагоги, молитовні будинки та хедери (початкові юдейські школи). Так, у вітрині № 6 можна побачити світлинисинагог м. Миколаєва та області: хоральна синагога (1884–1928 рр.), стара синагога(1822–1935 рр.), синагоги у м. Нова Одеса, с. Романівка, молитовний дім на Чернігівській вулиці.

Релігія та обряди, пов'язані з нею, склали основу буття єврейської родини. Розглянемо вітрину № 6, яка присвячена юдаїзму. Невідмітним атрибутом помешкання євреїв є мезуза – сувій пергаменту зі шкіри кошерної тварини, що містить частину тексту молитви «Шма Ізраель». Згорнутий пергамент вкладається у спеціальний футляр і розміщується із зовнішнього боку дверей біля чи на правому одвірку, під нахилом. Мезуза в експозиції музею вироблена із червоного дерева, її було привезено з Ізраїлю співробітниками музею у 2014 р. [46].

Також в експозиції можна побачити копію з листівки, на якій зображено молитву чоловіків (міньян). Міньян в юдаїзмі – кворум із десяти дорослих чоловіків від 13 років (бар-міцва), який необхідний для суспільного богослужіння і для ряду релігійних церемоній. Міньян потрібен для того, щоб вимовлена молитва вважалася молитвою громади, а не індивідуальною. Голови під час молитви чоловіки покривають талесом (талітом) [48] – молитовним покривалом, виготовленим із білої прямокутної тканини з чорними або синіми смугами. Кількість, форма і розташування смуг на талесі має містичне значення. До кожного з чотирьох кутів талесу прикріплені спеціальні китиці – цицити (сплетені пучки ниток), що виконують певну ритуальну функцію.

Окрім талеса та кіпи (чоловічого головного вбрання) [49], важливим елементом експозиції є Тора [34] – рукописний пергаментний сувій датується кінцем XVIII – початком XIX ст. Експонат було придбано у 1985 р. за 200 руб. Його довжина – 20 м, шириною 46 см, складається з декількох елементів – дерев'яної підставки з дисками по боках, на яку розміщують сувій для читання. З одного боку на диск наклеєна кістяна тонка пластина, і в

якості прикрас на ній прикріплені кульки зі слонової кістки. Для кріплення диску також використовується елемент, що виготовлений у формі напівкруглої конусоподібної пірамідки зі слонової кістки.

Тора була представлена на фондову-закупівельну комісію мешканцем Миколаєва Кобусовим Адольфом Борисовичем. Також ним була передана до музею книга святкових молитов «Мазхор» [31]. Книга древньоєврейською мовою видана в 1909 р. Надруковано її було у друкарні Л.Л. Маца (вул. Завальна) м. Вільно (нині м. Вільнюс). Титульний лист виконано художньо в юдейському стилі: зеленими та червоними друкарськими фарбами надрукована назва книги, рік видання та ім'я власника друкарні. Наступний лист розкриває зміст глав книги, кількість сторінок, проповідей та пісень. Із 1 до 244 сторінки у книзі розміщені святкові молитви, потім йдуть виписки з П'ятикнижжя Мойсея (Біблії) – зміст свят, молитов та їх сутність в юдаїзмі. Загалом 349 сторінок. Палітурка книги блакитна, коленкорова, має тиснення юдейської зірки (шестикутної зірки Давида).

Друга книга релігійного змісту в експозиції на івриті, також «Мазхор» [33]. Вона видана наприкінці XIX ст. і має 310 сторінок. Обгортка книги вироблена зі шкіри брунатного кольору. Була передана до музею М. Д. Гольденбергом (керівником єврейської громади Миколаївської області) у травні 1995 р.

Сефер–Тора є найбільш священним предметом єврейського релігійного культу. За віруванням текст Тори був записаний Мойсеєм зі слів Всевишнього на горі Синай. Для зберігання Тори використовується футляр із тканини – мантія [50], а сама Сефер–Тора зберігається в особливій шафі, розташованій у центрі синагоги. До пергаменту заборонено торкатися руками, тому при читанні сувою Тори користуються особливою указкою «яд» [42] у вигляді руки. Указка в експозиції музею виготовлена з металу сріблястого кольору, у вигляді руки з випростаним уперед вказівним пальцем (XX ст.).

До молитовного приладдя відноситься тфілін (філакети) – дві чорні

шкіряні коробочки, в яких вміщено пергамент із чотирма текстами Тори, у них йдеться про заповідь накладання тфілін і містяться основи єврейської віри. Тфілін шель яд (на ліву руку) [47]татфілін шель рош (на голову) [47]накладають під час ранкової молитви «Шахаріт», крім Шабату та свят. Тфілін починають накладати тільки з віку бар-міцва (13 років). Коробочки та пергамент зроблені зі шкіри кошерних тварин. Призначення філактію– у підпорядкуванні розуму і серця для служіння Богу.

Шаббат (сьомий день тижня, в який Тора наказує утримуватися від роботи)– триває від заходу сонця у п'ятницю до заходу сонця у суботу. Зустріч шаббату – традиція, що йде корінням у глибоке минуле. Неодмінним атрибутом зустрічі суботи є стіл, вкритий скатертиною, дві запалені свічки, хала – традиційний хліб у формі заплетеної коси, кошерне вино.

Спочатку жінка (дружина голови родини) із благословенням запалює суботні свічки, після чого чоловік (голова сім'ї) промовляє кідуш – благословення над келихом вина або виноградного соку. Після освячення дня – обряд омовіння рук (тричі прополоскати поперемінно праву і ліву кисті руку, далі – суботня трапеза. У музейній вітрині можна побачити колекцію шабатніх предметів ХХ ст.: посуд для кідуш – келих і блюдце [43], та келих для омовіння рук – дворучний кухоль «натла» [44].

До культових святкових речей відноситься ханукія (менора Хануки) – світильник, який запалюють упродовж восьми днів свята Ханука. В експозиції представлена ханукія (реконструкція) 1980-х рр. Автор виготовлювач – Махервакс Олександр Матвійович (1927, м. Миколаїв – 2000, Ізраїль).Світильник було виготовлено для постановки натюрмортів на теми «юдаїки». Також у музеї зберігається дрейдл – дзига [45], якою грають на Хануку.

Одним із центральних юдейських свят вважається свято Песах. Свято розпочинається зі седеру – ритуальної трапези, на яку збирається вся родина. За звичаєм за столом розповідають історії про звільнення єврейського народу з рабства у Стародавньому Єгипті. Обов'язково треба випити чотири

келихивина, з'їсти мацу та скуштувати символічну їжу на великодній кеарі. Таця має поглиблення, в яких на вечерю кладуть м'ясо на кісті, яйце, гірку зелень, суміш товчених горіхів, яблук та фініків, змочену вином, хрін, варені овочі тощо. Тацю для седеру –кеару [51] можна побачити в експозиції музею. Мацу –прісний хліб із пшеничного борошна печуть також на Песах. У музеї зберігається ніж для розрізання маці [41] та Шофар – ріг для сурмління на свято Рош-Ашана [40].

Більшість із культових експонатів було передано до музею головним рабиномм. Миколаєва та областіШоломом Готтлібом, а світлини та певну кількість експонатів подарували працівники Миколаївського товариства єврейської культури[111].

Отже, сьогодні на Миколаївщині мешкають представники 133 національностей. Основи добросусідських відносин, миру і взаєморозуміння, закладені першопоселенцями, продовжують панувати серед її жителів й досі. Так, Миколаївський обласний краєзнавчий музей на теперішній час є одним із провідних закладів культури, в якому зберігається пам'ять про розвиток єврейської громади нашого краю.

4.2. Виставки 2021 р. «Єврейський Миколаїв»

4.2.1. Експонати виставки «Єврейський Миколаїв»

12 липня 2021 р. у Миколаївському обласному краєзнавчому музеї відкрилась виставка «Єврейський Миколаїв». Виставку було створено до 30-річчя незалежності України, з метою популяризації внеску єврейської національної меншини у розвиток м. Миколаєва.

Місто Миколаїв засновано в 1789 р. і євреї були серед перших поселенців. Миколаївське єврейство, попри досить складні, часом драматичні обставини свого буття, активно сприяло процвітанню міста. Євреї зробили значний внесок в економіку, організацію охорони здоров'я, культуру, науку і мистецтва нашої країни.

Тема виставки була дуже розтягнута у часі – охоплювала період від початку створення міста до сьогодення, треба було шукати нові підходи для створення експозиції. Деякі періоди, попри величезну кількість документальних свідочств, не мали предметного ряду. Період, який важко було представити експозиційним рядом, наприклад – кінець XVIII – початок XIX ст. (внесок євреїв у розвиток кораблебудування), надруковано на банері. Тему ремісництва та торгівлі представлено експозиційним рядом, тому що в музейних фондах зберігаються багато речей шевців, кушнірів та інших ремісників. Світлини архітектурних споруд – лікарень, аптек, пам'ятники, родинні маєтки тощо, також розміщено на інформаційних стендах. Макет Миколаївської хоральної синагоги, яку було зруйновано у 1950-х рр., зайняв центрове місце виставки для кругового огляду.

Основні експонати виставки «Єврейський Миколаїв» експонувались у чотирьох великих вітринах. У перших двох були розміщені культові предмети та інструменти ремісників, а також особисті речі євреїв, які зробили значний внесок в організацію охорони здоров'я та сферу обслуговування жителів нашого міста.

Євреї жили пліч-о-пліч з українцями сотні років, але зберегли унікальний побут, релігійну і культурну самобутність. Так, у першій вітрині представлені культові речі XIX – початку XX ст.: сувій Тори, менора – свічник, бокал для кідущ – обряду освячення, талес з китицями – молитовне покривало, кіпа – єврейський головний убір, мазхор – книга релігійного змісту, шофар – предмет релігійного обряду, дворучна чаша – ритуальний посуд для омовіння рук.

У Миколаєві євреї займалася торгівлею, лихварством та різними ремеслами. «Адрес-календар Миколаївського градоначальства за 1902 р.» повідомляє, що в Миколаєві проживало близько 1050 ремісників, понад 50 % з них становили євреї [73]. Експонати, які представляли ремісників та торгівців XIX – початку XX ст. на виставці, були наступні: арифмометр, інструмент цирульника, скалка для тіста, ваги «Безмін», фотокамера, склянки аптечні, інструменти чоботаря, колодки для пошиття чобіт, швейна машинка для пошиття взуття, чоботи зі шкіри.

Зі 140 шевців Миколаєва євреї становили 72%, серед кравців – 70%, а серед шапкарів – 50 % [136]. У вітринах представлені речі XIX – початку XX ст. майстрів: аршин, ножиці закрійні, сумка жіноча, капелюх «Шолом», колодка для пошиття шапок і капелюх, який пошив своїй дружині Соколовський Юхим Михайлович (28.12.1928 р., м. Миколаїв – 08.01.2021 р., м. Миколаїв) – кушнір, кравець, закрійник верхнього чоловічого одягу, заступник директора комбінату побутового обслуговування мкр Варварівка м. Миколаєва.

Чудовим доповненням теми ремісництва стала лялька «Єврейський швець», яку створила єврейка Наталя Берестецька – відома миколаївська майстриня з виготовлення ляльок. Єврейська тема надихала не тільки майстрів єврейського походження. Так, на виставці представлені роботи Заслуженого майстра народної творчості Євгена Петровича Зайцева – «Кравець», «Пророк», й «Давид» [28], картини Д. А. Антонюка «Муфусаїл»

та «Годинникар Нома» і гобелен «Скрипаль» – дипломна робота студентів МФ КНУКіМ» за мотивами Марка Шагала.

Окремої уваги заслуговує колекція предметів Херсонського Леоніда Петровича (11.12.1897 р., м. Ржищів, Київська губернія – 02.07.1983 р., м. Миколаїв) – заслуженого лікаря УРСР, отоларинголога, засновника лікарняної лор-служби м. Миколаєва. Його особисті документи – військовий квиток, а також медичні інструменти: лобовий рефлексор Симановського, шприци, затискачі тощо. Доповненням медичної теми є шприц для переливання крові та саквояж XIX ст.

До уваги відвідувачів, у скляну вітрину було розміщено колекцію святкового посуду (кінець XIX – початок XX ст.), яким користувались єврейські родини, а саме: скляний посуд із зображенням зірки Давида, посуд зі сплаву мельхіору з написом «Миколаїв», таця для риби, виконана у техніці емалювання. І маца – виріб з борошна та води, який виготовляють на седер (святкову вечерю свята Песах), але їсти її можна цілий рік.

У третій вітрині представлені експонати, пов'язані з подіями німецько-радянської війни та Голокостом на Миколаївщині, а також євреями-учасниками бойових дій та родинами в евакуації. Речі, які належали представникам миколаївської єврейської громади, принесли на виставку їх діти та онуки.

У центрі Миколаєва збереглися будинки, де жили численні єврейські родини. Зараз вони є прикрасою нашого міста. Але, на жаль, не збереглося будівлі Миколаївської хоральної синагоги, яка була центром єврейського релігійного життя з 1884 до 1928 рр. Синагога була побудована на розі вулиць Великої Морської і Німецької (зараз Фалєєвська) архітектором В. Є. Андрієвським. У 1929–1936 рр. її перетворили на єврейський робітничий клуб. 1944 р. будівля синагоги була майже зруйнована великою пожежею. 1951 р. на місці хоральної синагоги міська влада побудувала житловий будинок [125]. Окрасою виставки «Єврейський Миколаїв» є макет з пластику Миколаївської хоральної синагоги.

Експонатами в останній вітрині виставки представлено єврейське населення Миколаєва середини ХХ – початку ХХІ ст.: діячі культури, мистецтва, спорту та архітектури радянського періоду та відродження єврейського релігійного та культурного життя за роки незалежності України.

Виставку доповнює галерея робіт миколаївського художника єврейського походження Махервакса Олександра Матвійовича (1927 р., Миколаїв – 2000 р., Хайфа) [26].

Загальна кількість експонатів, представлених на виставці «Єврейський Миколаїв», становить понад 100 одиниць. В експозиції виставки були розміщені предмети з фондів Миколаївського обласного краєзнавчого музею й музею Миколаївського товариства єврейської культури, які належали єврейським родинам Миколаєва та області, а також культові речі, які було надано Миколаївською єврейською релігійною громадою. Макет Миколаївської хоральної синагоги і п'ять банерів з інформацією про розвиток Миколаївської єврейської громади від початку заснування міста і до наших часів передав музею БФ «Пам'яті жертв Голокосту с. Богданівка» [109].

Таким чином, уперше науковим співробітникам музею вдалося поєднати стаціонарну і пересувну виставку, кожна з яких може працювати окремо, а разом частини її доповнюють одна одну. Так, пересувну виставку, яка складається з пластикового макета та п'яти банерів, можна експонувати в закладах освіти та культури, а також у національних товариствах м. Миколаєва та області з метою формування міжетнічної толерантності серед містян.

4.2.2. Пересувна виставка «Єврейський Миколаїв» у Миколаївському обласному краєзнавчому музеї

У 2021 р. до 30-річчя незалежності України, з метою популяризації внеску єврейської національної меншини у розвиток м. Миколаєва в Миколаївському обласному краєзнавчому музеї у співпраці з БФ «Пам'яті жертв Голокосту с. Богданівка», науковцями була створена пересувна

виставка «Єврейський Миколаїв». Вона складалася з макета Миколаївської хоральної синагоги і п'яти банерів з інформацією про розвиток Миколаївської єврейської громади від початку заснування міста і до наших часів.

На першому банері було зібрано інформацію про історію заселення Миколаєва та внесок євреїв у розвиток кораблебудування наприкінці XVIII– на початку XIX ст. Наступна тема: виселення євреїв із Миколаєва та повернення єврейського населення до міста наприкінці XIX – на початку XX ст., яке мало позитивні наслідки для міста. У цей час Миколаїв став третім містом за обсягом операцій серед комерційних портів Російської імперії, а в торгівлі хлібом він поступався лише Одесі, за обсягами суднобудування – тільки Санкт-Петербургу.

На другому банері розглядались наступні теми: релігійне життя євреїв у Миколаєві – синагоги, молитовні будинки тощо. На банері була порушена тема єврейських погромів у Миколаєві кінця XIX – початку XX ст. – насильницьких актів антисемітськи налаштованого цивільного населення, що мали ще й економічне підґрунтя.

Наступний банер починався з розповіді про внесок Миколаївської єврейської громадів організації охорони здоров'я і медичного обслуговування жителів Миколаєва. А саме: про єврейську лікарню, відкриту в 1865 р., аптеку провізора С.М. Ландау, а також Миколаївську водолікарню лікаря М. Г. Кенігсберга та робочу поліклініку, яку в 1929 р. було відкрито на кошти міжнародних єврейських організацій та організації «Агро-джойнт». На банері є фото та біографія Л.П. Херсонського – заслуженого лікаря-отоларинголога УРСР, засновника лікарняної лор-служби міста. У другій частині банера було зібрано інформацію про традиційну єврейську освіту: початкові школи-хедери й заклади середньої освіти Талмуд–Тори, а також середні навчальні заклади та єврейські ремісничі училища. Порушена тема участі миколаївських євреїв у політичній діяльності наприкінці XIX– на початку XX ст.

Четвертий банер виставки було присвячено темі участі єврейської громади у суспільно-громадському житті Миколаєва, а саме видатним єврейським діячам культури та мистецтв ХІХ – початку ХХ ст.: письменнику і драматургу Д.Я. Айзману, піаністу й педагогу А.І. Гуровичу, артистці німого кіно Р.М. Бліндерманн; видатним письменникам ХХ ст. М. С. Лисянському та Е.І. Январьову; видатним художникам ХХ ст. Р. Я.Вайнштоку та О. М. Махерваксу; заслуженим тренерам УРСР О. Л. Зозулі та В. М. Каплану; заслуженому будівельнику України О. Я. Дашевському; спортивному журналісту Б. Л. Арову та багатьом ін. Є розділ, присвячений відродженню єврейського релігійного й культурного життя у роки незалежності України – заснуванню релігійних і культурних товариств, а також благодійних фондів.

На банері також було розміщено світлини архітектурних пам'яток культури, де жили численні єврейські родини: будинок купця І гільдії Фроїми Мешуреса, будинок купця І гільдії Л.І. Форштетера, будинок купця Герша Кенігсберга, будинок купця І гільдії І.Д. Ерліха та будинок промисловця А.І. Уманського, в якому також жив зі своєю родиною директор заводу «Наваль» Й.С. Каннегісер.

П'ятий, останній банер виставки, цілком було присвячено темі «Доля єврейського населення Миколаєва у 1941–1945 рр.» та Голокосту на Миколаївщині. Її розкрили світлини пам'ятників із місць розстрілів єврейського населення, євреї Миколаївщини на фронтах війни та праведники народів світу з нашої області[108].

Таким чином, пересувну виставку «Єврейський Миколаїв» було створено для збереження пам'яті внеску Миколаївської єврейської громади у розвиток міста – промисловість, охорону здоров'я, освіту, культуру, мистецтво, починаючи з заселення міста й до наших часів. Виставка була одним цілим зі стаціонарною виставкою «Єврейський Миколаїв», відкритою у музеї влітку 2021 р. і вдало доповнювала її. А після закінчення головної виставки у музеї, банерну виставку з пластиковим макетом Миколаївської

єврейської синагоги було експоновано заклади освіти та культури міста, та у національні товариства Миколаєва та області. Так, до кінця 2021 р. виставку було розміщено у Чорноморському національному університеті імені Петра Могили, у приміщенні Миколаївської міської ради, Миколаївському товаристві єврейської культури та у Національному університеті кораблебудування імені адмірала Макарова.

Отже, Миколаївський обласний краєзнавчий музей є тим місцем, де зупинився час. У ньому можна побачити унікальні експонати, які було зібрано науковими співробітниками музею у різні часи – від початку заселення нашого краю до сьогодні. Усе це є неодмінною частиною нашої культури, бо у народі, який забув своє минуле, немає майбутнього.

4.3. Інвентарна комісія зі збереження пам'яток культури у місті Миколаїв

Для збереження пам'яток архітектури міста Миколаєва, а також визначення стану збереження споруд для подальшого їх реставрування у 1991 р. Миколаївські обласні науково-виробничі реставраційні майстерні отримали державне замовлення. Було створено комісію на чолі з директором майстерні А. У. Василенко, у складі комісії були архітектор – С. А. Пипа, начальник НІО – Г. Й. Чередниченко, а також головний зберігач фондів Миколаївського обласного краєзнавчого музею й архітектор за фахом Наталія Олександрівна Кухар-Онишка. Було оглянуто та ретельно описано поквартально (по кожному будинку) стару частину міста. Члени комісії вивчали «Адрес-календарі» та документи міського архіву. Роботу проводили впродовж пів року, але подальша реставраційна робота не була оплачена, тому звіти було здано у фонди Миколаївського обласного краєзнавчого музею. Завдяки зробленій роботі музей має у фондах книги, в яких зберігається пам'ять про архітектуру міста Миколаєва і про стан збереження будівель на 1991 р. – переломний момент в історії нашої країни, а саме перехід від Радянського Союзу до незалежної України.

У своїй роботі авторка використовує записи стосовно вул. Чернігівської, на якій переважно жило й працювало єврейське населення міста від початку заселення Миколаєва.

**Українське республіканське відділення Роднянського
фонду культури.**

Миколаївські обласні науково-виробничі реставраційні майстерні.

Історико-архітектурний опорний план.

Том II. Попередні роботи поквартальної інвентаризації.

Книга №17

Квартал №17 Шифр 90.02.27.АР

Миколаїв 1991

Директор майстерні *підписав* А.У.Василенко

Ведучи архітектор *підписав* С.А.Пипа

Начальник НІО *підписав* Г. Й.Чередниченко

Інвентарна картка пам'ятника

Адреса: м. Миколаїв, вул. Карла Лібкнехта, 13.

Назва: Синагога. Рік побудови: 1822 р. Перша половина ХІХ ст.

Призначення: Клуб медробітників.

Первісне призначення: Культова будівля юдейської релігії.

Головна єврейська синагога біла закладена у присутності адмірала Грейга у 1819 р. та закінчена спорудою у 1922 р. У радянський період будівля використовувалася як Палац піонерів та клуб медпрацівників. 4 серпня 1991 р. відбулася презентація синагоги. Має бути великі реставраційні роботи.

Загальний опис: культова будівля юдейської релігії. Має у плані прямокутну форму з орієнтацією на схід-захід. Двоповерхова кам'яна споруда, згодом оштукатурена. Довгий час використовувався як будинок культури медиків. У 1991 р. повернуто єврейській громаді. Бічні фасади збереглися краще, більш понівечений фасад з боку віттаря. У середині частково збереглося перекриття між поверхами з балюстрадаю. Фасад на вулицю має чотири високі вікна (зараз закладені та прикрашені барельєфами на медичні теми) та у центрі виступ. все поле стіни розбите дощатим рустом. Вікна мають просту прямокутну лиштву. Кути фланковані 8-гранними колонами. Уздовж усієї стіни розташований високий масивний аттик із рядом слізників уздовж карнизу. У центрі аттика невелике піднесення. На бічних фасадах на обох поверхах розташовані ліворуч 5, праворуч 6 вікон зі стрілочастим завершенням. З боку входу в синагогу розташована прибудова пізнішого часу. Єдиний пам'ятник такого типу (інші не збереглися) тому потребує реставрації та охорони[36].

Інвентарна картка пам'ятника

Адреса: м. Миколаїв, вул. Р. Люксембург, 68.

Назва: будинок, в якому знаходилася Рада робітничих та солдатських депутатів. **Дата побудови:** 80-рр. XIX ст. **Первісне призначення:** миколаївське відділення одеського облікового банку.

Загальний опис. Двоповерхова кам'яна будівля на цегляному фундаменті під шиферним дахом. З 1886 р. у будівлі було відкрито відділення Одеського облікового банку. Після повалення царизму настав новий період революційної боротьби трудящих Росії. У цьому будинку в 1917 р. знаходилась Рада робітничих і солдатських депутатів. Історико-революційна пам'ятка, що свідчить про події напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У березні 1917р. відбулося перше засідання Ради робітничих депутатів міста Миколаєва. Було обрано виконавчий комітет та виконавче бюро, створено 6 комісій. До робітників у місті приєднався військовий гарнізон і 7 березня було створено Раду солдатських депутатів. Хоча більшовики Миколаєва, як і в інших містах, припустившись помилки входили до складу об'єднаної з меншовиками складу соціал-демократичної організації, але вони вступали згуртованою групою, проводили послідовно революційну лінію, викривали угоду меншовиків. Основним своїм завданням більшовики вважали освіту міцної організації на найбільших підприємствах міста та завоювання на свій бік більшості робітників. Наростання революційного піднесення сприяло освіті єдиної ради робітників і солдатських депутатів, що відбулося 24-25 квітня у цьому будинку.

Історико-революційна пам'ятка, що свідчить про події напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. Із 1886 р. у приміщенні було відкрито Миколаївське відділення Одеського облікового банку[35].

Інвентарна картка пам'ятника

Адреса: м. Миколаїв, вул. М. Морська, 15.

Назва: Юридична консультація

Дата побудови: кінець XIX – початок XX ст.

Первісне призначення: природничо-історичний музей.

Загальний опис: У 1913 р. у цій будівлі було відкрито природно-історичний музей, створений з ініціативи С.І.Гайдученка і переважно передачі місту колекції Е.П.Францова його родичами в 1912 р. після його смерті. Музей знаходився в цьому приміщенні до середини 20-х рр. ХХ ст., після чого перемістився в будівлю гауптвахти, яка більша за розмірами.

Будівля кам'яна з пиляного ракушняка, одноповерхова, оштукатурена. У плані прямокутне. Фасадами виходить на вулицю М.Морську та В. Морську. Фасад на М.Морській має п'ять вікон, стіна розбита дощатим рустом. Лиштва вікон має подвійне замкове каміння. Виділені кутові стовпи-вгорі на яких розташований ряд слимаків і тригліфів, що чергуються. За профільованими карнизами розташований гриф зі складним орнаментом у вигляді косих хрестів, що чергуються з перевернутими консолями.

Фасад по Б. Морській має 5 вікон, але по краях ще розташовані входи, які виділені фронтонами і поруч тригліфів зі слимаками. Портами прикрашені двома пілястрами зі складною композитною краплею та потужним карнизом з рослинним орнаментом, виконаним у невисокому рельєфі. Двері обрамлені двома вузькими вікнами (на кшталт венеціанського вікна) з хвилеподібним (дві дуги) завершенням. До вхідних дверей веде високий ганок із сходами. Обидва входи ідентичні. Декор фасадів також однаковий. До 1919 р. у будівлі розміщувалося товариство «Просвіта»[39].

Інвентарна картка пам'ятника

Адреса: м. Миколаїв, вул. Московська, 8.

Загальний опис. Зліва одноповерховий житловий будинок, по фасаду сім вікон. Кам'яний, класичного стилю. Три вікна по центру композиційно виділені наличниками з подвійним замковим камінням. Карниз має низку слізників. Вхід з фасаду був прибудований у більш пізній час замість крайнього розташованого справа вікна. На плані прямокутник витягнутий вздовж вулиці.

Справа двоповерховий прибутковий дім кінця ХІХ – початку ХХ ст. в три вікна по фасаду. Зліва розташовано вхід, над яким балкон. Будівля на

плані прямокутна, витягнута вглиб двору. Перший поверх будівлі прикрашено цегляним рустом і «алмазною гранню». Декор другого поверху виконаний в псевдо-класичному стилі. Химерні форми лиштви, канелюрованими пілястри, ліплення (гірлянди, розетки). Зберігалась частина огорожі з металевими ажурними решітками і кам'яними стовпами, металеві ворота. Цікаві зразки житлової забудови першої половини і кінця XIX – початку XX ст.[37].

Інвентарна картка пам'ятника.

Адреса: м. Миколаїв, вул. Р.Люксембург, 61.

Назва: Житловий будинок. **Дата споруди:** середина XIX ст.

Початкове призначення: Ансамбль прибуткового будинку (з флігелем).

Загальний опис. Тип прибуткового будинку з'явився в середині другої половини XIX ст. Він призначався для проживання декількох сімей, має декілька входів, частіше двоповерховий.

Ансамбль складається з двох будинків – самого будинку, розташованого на розі Р.Люксембург та К. Лібкнехта і флігеля, який виходить фасадом на вул. Р.Люксембург. Побудовано в стилі ампір, двоповерховий. На плані будинок в формі літери «Г», флігель – прямокутний, витягнутий в глиб двору.

Будинок має класичну композицію фасадів, характерних для зразкових будинків першої половини XIX ст. По середині виділений ризаліт з трьома вікнами, кутові стовпи і перший поверх ризаліту покритий дощатим руслом. На другому поверху між вікнами ризаліту розташовані чотири пілястри з канелюрами. Литва на вікнах у вигляді профілірованого карниза, що спирається на кронштейн. В останніх вікнах другого поверху замковий камінь. Фасад по вул. Р.Люксембург має сім вікон, фасад по вул. К. Лібкнехта ідентичний, але має дев'ять вікон (в ризаліті їх п'ять).

Флігель також двоповерховий, патинькований. По фасаду розташовані три вікна, на першому поверху прибудований тамбур. Дах виходить на фасад

трикутним тимпаном. По ним розташоване аркообразне вікно, перероблене в прямокутне.

Цікавий зразок ансамблю (будинок з флігелем) в стилі ампір (пізнього класицизму) зберігся маже без перероблення до нашого часу [38].

Інвентарна картка пам'ятника.

Адреса: м. Миколаїв, вул. Свердлова, 62.

Назва: Житловий будинок. **Дата споруди:** кінець XIX – початок XX ст.

Початкове призначення: Житловий будинок прибуткового типу.

Загальний опис. Житловий будинок прибуткового типу призначався для проживання декілька сімей і здачі квартир в найми. Такі будинки скоріше за все мали два поверхи декілька входів.

Будинок має два поверхи, кам'яний, патинькований, усі частини декору виконані з того самого каменю, що і будівля. На плані прямокутне. Оформлення фасаду псевдокласичне. Композиція фасаду симетрична. По центру – проїзний отвір. Зліва і справа вхідні двері, над якими були розташовані балкони (зараз втрачені). Проїзний отвір і вхідні двері виділені невеликими ризалітами. Кути будівлі й ризалітів виділені стовпами з дощатим або цегляним рустом. Балконні двері на другому поверху фланковані канелюрними пілястрами коринфського ордера. Лиштва над цими дверми мають лучкове завершення. Литва інших вікон більш складної форми у вигляді профільованого карнизу, який увінчали декоративним «бантом». Вікна другого поверху мають округлені верхні кути. Типова кам'яна будівля з різним декором, що характерно для другої половини XIX ст. [38].

Отже, інвентарну комісію по збереженню будинків – пам'яток культури у Миколаєві було створено у 1991 р. За час роботи було досліджено і описано стару частину міста. Матеріали зберігаються у фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею й зберігають історичну пам'ять про архітектурні споруди нашого міста другої половини XIX – початку XX ст.

ВИСНОВКИ

У ході наукового дослідження теми було досягнуто наступних висновків:

1. Історіографія проблеми життя єврейської національності м. Миколаєва періоду кінця XVIII – початку XX ст. пройшла кілька етапів у своєму розвитку, що відрізняються якісними та кількісними показниками. Історіографічні проблеми за тематико-хронологічним принципом в роботі умовно поділено на три етапи: перший етап – імперський (друга половина XIX – початок XX ст.), другий етап – радянський (1920–1980-ті рр.), третій етап – сучасний (1991 р. – до сьогодні).

2. Джерельна база дозволяє повною мірою дослідити тему роботи. Документальні пам'ятки, використані в роботі, було класифіковано згідно з принципом розподілу їх за походженням, джерела умовно розподілено на групи: архівні джерела, неопубліковані джерела (нарративні джерела), діловодна документація, матеріали періодики, статистичні джерела, речові і зображальні джерела тощо.

3. Було визначено методологічні основи роботи, так завдяки історичного підходу було досліджено процес формування Миколаївської єврейської громади (кінця XVIII – початку XX ст.), чітко визначено основні етапи заснування та розвитку, а також пов'язано зв'язок між соціально-економічним розвитком регіону і діяльності єврейського населення м. Миколаєва. Перший етап – заселення євреїв до міста Миколаїв (кінець XVIII – початок XIX ст.); другий етап – розвиток єврейської громади міста Миколаєва (70–80-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.); третій етап – діяльність єврейської громади міста Миколаєва у період Української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.).

4. Було з'ясовано внесок єврейської громади у політичне, суспільне, культурно-просвітницьке життя міста Миколаєва. Була досліджена діяльність представників Миколаївської єврейської громади купця I гільдії Якова

Камінського, який був гласним Миколаївської міської думи, меценатом; рабіна Шнеерсона Шмуеля Зельмановича – суспільного діяча та гласного міської думи; письменника Ісаака Еммануїловича Бабеля, який у своїй творчості описав єврейський погром у місті Миколаєві; педагога Гуровича Арнольда Ісидоровича, який відкрив у Миколаєві музичні курси. А також діяльність єврейських лікарів та їх вклад у розвиток охорони здоров'я міста Миколаєва: першого лікаря з вільною практикою Йосипа Соломоновича Кам'янецького; провізора, власника аптеки Себастьяна Мойсейовича Ландау; гідротерапевта та власника Миколаївської водолікарні Михайла Григоровича Кенігсберга, а також лікарів В. Брауна, М. Кранцфельда та багатьох інших.

5. У роботі було досліджено особливості благодійницької та меценатської діяльності представників Миколаївської єврейської громади, а саме: Сталінської Юлії Михайлівни –дружини адмірала О.С. Грейга, миколаївських купців Мешуреса Фроїма, Герша Кенігсберга, Арона Клеймана, І. Д. Ерліха, Л. І. Форштетера та їх внесок у створення благодійних єврейських організацій міста Миколаєва, таких як: «Товариства піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей», «Єврейської дешевої їдальні», «Товариства допомоги бідним євреям Миколаєва», «Товариства богадільні для бідних євреїв Миколаєва», «Миколаївського комітету товариства охорони здоров'я єврейського населення по збору пожертвувань на користь єврейських біженців» та інших. Було з'ясовано, що лише через благодійність та меценатство було неможливо вирішити ті гострі соціальні проблеми, які стояли перед єврейською громадою, але такий підхід дозволяв хоча б частково згладити контрасти між бідністю й багатством та допомагав вижити, здобути освіту, знайти, роботу сотням нужденних.

6. У ході роботи вдалося з'ясувати, що миколаївські євреї брали активну участь у діяльності революційних партій всіх напрямків, і на це були вагомі причини – у зміні уряду вони бачили єдиний шлях до кращого життя. Частина з них брала участь у революційному русі в різноманітних течіях – «народники», анархісти, есери, соціал-революціонери, БУНД (єврейський

соціал-демократичний рух з сіоністським ухилом). Було досліджено діяльність наступних персоналій: Лева Давидовича Бронштейна (Троцького), Ісака Шварца, Якова Зельмановича Камінського, Володимира Леонідовича Броуна та інших.

7. В останньому четвертому розділі роботи було описано заходи, що проводяться зі збереження пам'яті про єврейську громаду в Миколаївському обласному краєзнавчому музеї, а саме: виставки «Єврейський Миколаїв», яку було створено у 2021 р. до 30-річчя незалежності України з метою популяризації внеску єврейської національної меншини у розвиток м. Миколаєва, та пересувної виставки «Єврейський Миколаїв», яку було створено для експонування в закладах освіти та культури м. Миколаєва у 2021 р.

Також було досліджено роботу інвентарної комісії 1991 р. по збереженню будинків – пам'яток культури у м. Миколаєві, а саме було досліджено книги, де є інформація про будинки по вул. Чернігівській (зараз Шнеєрсона), на якій селились євреї. Матеріали зберігаються у фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею й зберігають історичну пам'ять про архітектурні споруди нашого міста другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Отже, Миколаївське єврейство протягом історії розвитку нашого міста кінця ХVІІІ - початку ХХ ст., незважаючи на досить складні, часом драматичні обставини свого існування, було найбільш динамічною і заповзятливою частиною міського населення, це активно сприяло процвітанню міста.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний Державний Історичний Архів України м.Київ

Ф. 356. Канцелярія миколаївського військового губернатора, м. Миколаїв Херсонської губернії. 1850–1900.

1. Спр.180. Відомості про єврейські погроми у м. Миколаєві. 1881. 3–4, 14–15 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. 113. Будинкові книги 1-200. Оп. 1.

2. Спр. 271. А.І. Уманський жив у двох кімнатах прибуткового будинку А. Н. Кутузова за адресою м. Миколаїв, вул. 2 Слобідська 41, кв.,1900. 1–6 арк.

Ф. 216. Документи фондів «Миколаївська міська управа». Оп. 2.

3. Спр. 508. У Миколаєві 19 жовтня почався погром, 1905 р. 10, 24 арк.

Ф. 216. Документи фондів «Миколаївська міська управа». Оп. 1.

4. Спр. 1235. Лист-розпорядження про виділення землі Миколаївського військового губернатора І.І. де Траверсе від 19 серпня 1805 р., що отримав Копель Менделевич, 1805. 17 арк.

Ф. 216. Документи фондів «Миколаївська міська управа». Оп. 2.

5. Спр. 1. У 1819 р. на вул. Чернігівській почали будувати першу єврейську (стару) синагогу. 1819. 65, 95–100 арк.

6. Спр. 1628. Список голосних Миколаївської Думи.1884. 1 арк.

Ф. 229. «Канцелярія Миколаївського градоначальника». Оп. 1.

7. Спр. 1462. Спектаклі які пройшли у 1907 р. 23, 194, 205, 216 арк.
8. Спр. 1596. Дозвіл на тимчасове перебування на гастролях у місті євреям артистам трупи Медведева. 153 арк.
9. Спр. 300. За підозрою у підробці ліків провізора С. М. Ландау було заарештовано 1886. 88 арк.

10. Спр. 48. Медичний персонал міської лікарні 1900. 28 арк.

11. Спр. 83. Медичний персонал міської лікарні 1902. 1 арк.
Ф. 230. «Канцелярія Миколаївського військового губернатора».
Оп. 1.
12. Спр. 1219. Список лікарів з вільною практикою, ветеринарів, фармацевтів, фельдшерів, фельдшериць, акушерів та повитух, які проживають у м. Миколаєві. 1888 р. 5–6 арк.
13. Спр. 13727, арк. 14.
14. Спр. 4072. Училище для дівчаток, відкрите в 1887 р. дружиною купця Деборою Черні-Айзман, арк. 13.
15. Спр. 12002. Будинок № 46 по вул. Дунаєва (стара назва вулиці – Привозна) згодом отримав назву Привозної синагоги. 15 арк.
16. Спр. 12262. 23 вересня 1888 р. по вул. Херсонський, 25 було відкрито ще один молитовний будинок «Ашкеназім». 14 арк.
17. Спр. 30. Офіційна згадка про перший єврейський молитовний кам'яний будинок відноситься до 1811 р. 14–15 арк.
Ф. 231. «Миколаївська міська поліція». Оп. 1.
18. Спр. 1985, Приватне дівоче училище Сари Берштейн діяло в Миколаєві по вул. Пушкінська, 28. 12–13 арк.
Ф. 243. Огляд фондів «Миколаївське міщанське товариство» «Миколаївська міщанська управа» як документальних джерел при виконанні генеалогічних та біографічних запитів. Оп. 1.
19. Спр. 73. Перша згадка про Миколаївську єврейську громаду–скарга місцевих євреїв на непристойні вчинки єврея Вольфа Євсійовича, зафіксована у ордері М.Л. Фалєєва миколаївському городничому. 1790. 109 арк.
Ф. 280. Ревізькі казки. Оп. 1.
20. Спр. 36. Миколаївський купець 3-ї гільдії Рахміль Бейнішович Когун. 1829. 100 арк.

Ф. 484. Родина Кенігсбергів в історії міста Миколаєва, Оп. 1.

21.Спр. 1467 Анюта Германівна Кенігсберг. 70 арк.

2. Неопубліковані джерела

Миколаївський обласний краєзнавчий музей

Тимчасове збереження

22.Спр. 25 Спогади Е.О. Штемберг – доньки лікаря Штемберга Олександра Давидовича, (1921–2005 рр.), 10 арк.

23.Спр. 26 Спогади КамінськоїМарії Іванівни – правнучки Пятіної Марії Самуїловни – прокурора м. Миколаєва, заступника прокурора м. Куйбашев, делегата з'їзду від м. Миколаєва на засіданні Державної комісії з електрифікації Росії (ГОЕЛРО), 5 арк.

24.Спр. 27 Спогади Л. Зозулі – доньки Зозулі (Аврама) Львовича– заслуженого тренера України та СРСР з кінного спорту, засновника Миколаївської школи кінного спорту(1908–1991 рр.), 8 арк.

25.Спр. 29 Особова справа Камінського Іллі Зельмоновича Зельмановича (1910–1980 рр.), 30 арк.

Фонди Миколаївського обласного краєзнавчого музею

26. МОКМ. Г–2068, 2098, 2108, 2111, 2112, 2129, 2130, 2131, 2132, 2099 – Картини О. М. Махервакса.

27. МОКМ. Г – 2801, Пз – 326/1–6, К – 3617, К – 3618, Г – 592 – Каталог творчих робіт художника Є. Кібрика.

28. МОКМ. Г–3226, 3239/10, 3239/9 – Дерев'яні картини Є.П. Зайцева: «Кравець», «Пророк», «Давид».

29. МОКМ. Д – 12086, 12096 – Документи Шварца І.І.

30. МОКМ. Д – 21263 – 21275, К – 1813, К – 22011, 2815, Ф – 11135, 21115– Документи лікарів А. Ляписа, Л. Херсонського.

31. МОКМ. Д – 22300 – Мазхор.

32. МОКМ. Д – 729 – 745; Д – 11133 – 11210; Д – 14790 – 14792 – Документи М. Лисянського.

33. МОКМ. Д–15919 – Мазхор.

34. МОКМ. Д-15917 – Тора.
35. МОКМ. Доп.д-4047/8 - Історико-архітектурний опорний план. – Книга 16. – Квартал № 16. – Миколаїв, 1990 р., з іл.
36. МОКМ. Доп.д- 4047/9 - Історико-архітектурний опорний план. – Книга 17. – Квартал № 17. – Миколаїв, 1990 р., з іл.
37. МОКМ. Доп.д-4047/19 - Історико-архітектурний опорний план. – Книга 27. – Квартал № 27. – Миколаїв, 1991 р., з іл.
38. МОКМ. Доп.д-4047/20 - Історико-архітектурний опорний план. – Книга 28. – Квартал № 28. – Миколаїв, 1991 р., з іл.
39. МОКМ. Доп.д-4047/30 - Історико-архітектурний опорний план. – Книга 43. – Квартал № 43. – Миколаїв, 1991 р., з іл.
40. МОКМ. К-3293 – Шофар.
- 41.МОКМ. МД- 4978-Ніж для розрізання маци.
42. МОКМ. МД- 4977- Яд.
- 43.МОКМ. МД - 4976/ 1-2-Посуд для кідущ.
44. МОКМ. МД - 4976/ 3-Дворучний кухоль «натла».
45. МОКМ. МД- 5595 –Дзига.
46. МОКМ. МД-5364- Мезуза.
47. МОКМ. Т- 4405, 4405/1-Тфілін.
48. МОКМ. Т- 4408 –Талес.
49. МОКМ. Т- 4666-Кіпа.
50. МОКМ. Т-4406-Мантія для Тори.
51. МОКМ. Т.з. – 5757-Кеара.

Зображальні джерела

3.Опубліковані джерела

Періодика

- 52.Вечерний Николаев [2008].
- 53.Восход. Газета (СПб)[1901. № 54, ст. 11–12; №58, ст. 18 (1903. № 44, ст. 25; № 49, ст. 24) 1901, № 51, ст. 23 (1908, № 45, ст. 31; №47, ст. 24)].
- 54.Николаевская газета[1909, 1910].

55. Николаевский курьер [1908].

56. Южанин [1899].

Збірки документів та матеріалів

57. 1905 год на Николаевщине: Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине. Николаев, 1925.

58. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе, его культуре в прошлоинастоящем / Под ред. А. Гаркави, Л. Кацнельсона, в 16 т. СПб.: Изд. Обществадля научных еврейских изданий и изд. Брокгауз-Ефрон, 1906–1913. (CD Book)

59. Еврейское население на Николаевщине: Сборник документов и материалов. Николаев: Атолл, 2004. 198 с.

60. Збірка наукових матеріалів «Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону». - Миколаїв: Атол, 2008. 330 с.

61. Краткая еврейская энциклопедия. Иерусалим, 1976–2003. В 11 т.

62. Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років. Збірник документів і матеріалів. Миколаїв: Іліон, 2017. 156 с.

63. Нариси з історії та культури євреїв України / Ред.-упор. Л. Фінберг, В. Любченко. К.: Дух і Літера, 2005.

64. Николаевцы. Энциклопедический словарь / Возможности Кимерии – Николаев, 1999. 374 с.

65. Обзор Николаевского градоначальства за 1900 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Николаевского градоначальника. Николаев: Тип. Л.П. Белолипского, 1901.

66. Обзор Николаевского градоначальства за 1906 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету Николаевского градоначальника. Николаев: Типолитограф. Якубовича, 1907.

67. Отчет Николаевской еврейской больницы за 1902 г. Николаев, 1903. С. 3.

68. Отчет о деятельности и суммах Общества пособия бедным евреям г. Николаева за 1904 год. Николаев: Типолитограф. Якубовича, 1905.

69. Отчет правления Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях г. Николаева за 1913 год. (Год десятый). Николаев: Тип. А.И. Фефербойм, 1914.
70. Отчет правления Общества пособия бедствующим из евреев коммерческим служащим и мелким торговцам г. Николаева за 1905 год. Год второй. Николаев: Русская паровая типолитогр., 1906.
71. Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991/Каминский Яков Зельманович. URL: <https://web.archive.org/web/20150527122642/http://www.knowbysight.info/ККК/12805.asp> (дата звернення: 27.11.2021).

Довідкові видання

72. 1877. Николаев с его пригородами и хуторами, по переписи произведенной 27 апреля 1875 года.
73. Адрес-календарь и справочная книга Николаевского Градоначальства на 1902 год. Николаев: Изд. Канцелярии Николаевского Градоначальника, 1901.
74. Адрес-календарь и справочная книга Николаевского Градоначальства на 1904 год. Николаев: Изд. Канцелярии Николаевского Градоначальника, 1903.
75. Главный указатель Николаев. Адрес календар на 1884 год.
76. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область (1971).
77. Календарь и справочная книжка города Николаева на 1882 год.
78. Календарь и справочная книжка города Николаева на 1883 год.
79. Николаевский календарь и справочная книга на 1892 год.
80. Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1869 год.
81. Путеводитель и адрес календарь города Николаева на 1896 год.
82. Перший загальний перепис населення 1897 р.
83. Список медицинских врачей СССР. Изд. народного комиссариата здравоохранения РСФСР. Москва. 1925 г. С. 82.

Література

84. *Багалей Д.И.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. 120 с.
85. *Бажан О., Золотарьов В.* «Особисто я розстріляв 72 контрреволюціонера» реконструкція біографії чекіста Михайла Віхмана. URL:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Bazhan_Oleh/Osobysto_ia_rozstriliav_702_kontrrevoliutsionera_rekonstruktsiia_biohrafii_chekista.pdf?PHPSESSID=h9f4m91qploimut2or3br64ur2 (дата звернення: 19.11.2021).
86. *Ге Г.Н.* Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). Николаев, 1890. 120 с.
87. *Гессен Ю. И.* Николаев // Еврейская энциклопедия. – Т. XI. Тип. Акц. Общ. Брокауз - Ефрон, 1906-1913. С. 704-707.
88. *Гессен Ю.И.* История евреев в России. Типографія А.Я. Ганзбурга, 1914. 345 с.
89. *Гессен Ю.И.* История еврейского народа в России. Ленинград, 1925-1927. В 2-х т.
90. *Гренібург О.В.* Стан демографічної ситуації в Херсонській губернії за працями російських статистиків XIX століття // Південний архів. Збірник наукових праць. Историчні науки. Вип. XXV. Херсон: Вид. ХДПУ, 2007. С. 30-37.
91. *Гриневич Е.В.* Деятельность еврейских учебных заведений Николаевщины в 20-30-е годы XX столетия // Доля еврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині XX століття. Матеріали XI Міжнародної наукової конференції. К., 2003. [WWW-документ] <http://www.judaica.kiev.ua./Conference/Conf2003/50.htm>.
92. *Гриневич Е.В.* Еврейские адреса Николаева // Запорожские еврейские чтения. Выпуск 4. Запорожье, 2000. С. 231-236.

93. *Гриневич Е.В.* К вопросу о еврейских погромах на Николаевщине // IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Миколаїв, 2002. С. 238-241.
94. *Гриневич Е.В.* Первая любовь Троцкого // VI Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Миколаїв, 2006. С. 254–256.
95. *Гриневич Е.В., Гольденберг М. Д.* Еврейское образование в Николаеве в середине XIX – первой половине XX столетий // Шестые Запорожские еврейские чтения. Запорожье, 2000. С. 165-172.
96. *Гузенко Ю. І.* Діяльність Миколаївського товариства допомоги бідним євреям на початку XX століття // III Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Миколаїв, 2000. С. 176-183.
97. *Гузенко Ю.І.* Діяльність Миколаївського товариства допомоги бідним євреям на початку XX століття // III Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв, 2000. С. 176-183.
98. *Гузенко Ю.І.* Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст.ст. (на матеріалах Херсонської губернії). Миколаїв: Вид-во «Іліон», 2006. 141 с.
99. *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. М.: Наука, 1959. 280 с.
100. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. М.: Наука, 1981. 215 с.
101. *Дубнов С.М.* Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней. Москва, 2002. В 3-х т.
102. *Еланский П.П.* Местные исторические монографии. Николаев: Тип. А. Г. Шнейдер, 1869. 62 с.

103. «Єврейський Миколаїв»: у міськраді відкрилася пересувна виставка зі «Старофлотських казарм» (1 грудня 2021 р.). URL : <https://svidok.info/ru/evidence/59982?fbclid=IwAR16THWxsKiZXIyG0h7wurzmD0MY-TSUs3t4q0ZFUCWFdbX0aQY3dveuZgw> (дата звернення: 20.11.2021).
104. Зозуля Л.А. «Отец глазами дочери к 100 – летию А. Л. Зозули» / Вечерний Николаев. 16 жовтня 20208 р.
105. Золотарьов В. А. Заручник системи Я. З. Камінський // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. URL: http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1998/286.pdf (дата звернення: 28.11.2021)
106. Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на Юге России. Калининград, 1990. 379 с.
107. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в. (по материалам ревизий) / АН СССР. Ин-т истории СССР. Москва: Наука, 1971. 190 с.
108. Камінська М.І. Пересувна виставка "Єврейський Миколаїв" у Миколаївському обласному краєзнавчому музеї // "Могилянські читання - 2021 : Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні : глобальний, національний та регіональний аспекти": XXIV Всеукраїнська науково-практична конференція : тези доповідей наукової конференції "Історія України та всесвітня історія в контексті регіональних досліджень викликів, Миколаїв, 8-12 листопада 2021 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. С. 4-5.
109. Камінська М.І. Виставка Єврейський Миколаїв // XII Миколаївська обласна конференція: Історія. Етнографія. Культура.
110. Камінська М.І. Мерлянов Михайло Васильович – видатний балетмейстер Миколаївського краю // Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Стан та перспективи розвитку культурологічної науки»: збірник тез доповідей/ [редкол.: В.

- Л. Мозговий (гол. ред.) та ін.]. Миколаїв : МФ КНУКіМ, 2021. 123 с.
111. *Камінська М.І.* Єврейська тематика у структурі експозиції зали № 11 Миколаївського обласного краєзнавчого музею // Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. Л.Л. Левченко. Випуск Х. Том І. Миколаїв : Типографія Шамрай, 2021. 538 с.
112. *Клиер Дж. Д.* Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейского вопроса в России: 1772-1825. Москва-Иерусалим, 1999.2003.№ 7. 341 с.
113. *Коган Ф. М., Гриневич Е. В.* Черниговская улица моя // Яхад. 2002. № 4-5.
114. *Коган Ф.М.* Страницы истории еврейской религиозной общины Николаевщины // Яхад. 2003. № 12-16.
115. Копія синагоги та рідкісні артефакти: у «Старофлотських казармах» вперше відкрилася виставка «Єврейський Миколаїв» (12 липня 2021 р.). URL: https://svidok.info/ru/news/55180?fbclid=IwAR0He4YOo8safSYyoBX7In2YwwbXHEpp_4DyT34fOQQ4LU3cLPR0wWaYQHc (дата звернення: 21.11.2021).
116. *Крючков Ю. С.* История Николаева.-Николаев: Возможности Киммерии, 1996.
117. *Крючков Ю.С.* Алексей Самуилович Грейг 1775-1845. Николаев, 2001. 480 с.
118. *Крючков Ю.С.* Вольные подрядчики-судостроители // Вечерний Николаев, 13 июля 2002 г.
119. *Крючков Ю.С.* Град святого Николая. Путеводитель по старому Николаеву. – Николаев: Возможности Киммерии, 2003. 289 с.
120. *Крючков Ю.С.* Евреи Николаева // Вечерний Николаев, 21 марта 2000г.
121. *Крючков Ю.С.* История Николаева. Николаев: Возможности Киммерии, 1996. 77 с.
122. *Крючков Ю.С.* О мичмане Дале сужденном... // Радянське Прибужжя, 9 червня 1998 р.

123. *Крючков Ю.С.* Старый Николаев. Топонимический словарь-справочник. Николаев, Изд. Ирины Гудым, 2008. 128 с.
124. *Крючков Ю.С.* Храм Весты. Историческое эссе // Крючков Ю.С. На грани веков. Исторические повести. – Николаев: Изд. Ирины Гудым, 2007. С. 332-404.
125. *Левченко Л., Щукин В.* «Наш земляк Ребе Менахем- Мендел Шнеерсон. История семьи Лавут-Яновский-Шнеерсон в Николаеве» /Л.Левченко, В. Щукин/ перевод на английский Р.Бужиков. Николаев: Изд.Ирины Гудим, 2019.156 с.
126. *Левченко Л.Л.* Євреї на терені Миколаївського військового губернаторства у ХІХ ст. // Запорожские еврейские чтения. Вып. 3. Запорожье, 1999. С. 17-24.
127. *Левченко Л.Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900). Миколаїв: Вид. МДГУ ім. П. Могили. 2006. 300 с.
128. *Левченко Л.Л.* Статистичний аналіз національного складу населення Миколаївського Військового губернаторства в ХІХ столітті (за матеріалами офіційної статистики) // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 17. Вип. 4. Історичні науки. Миколаїв: Вид. МДГУ ім. П. Могили, 2006. С. 37-42.
129. *Левченко Л.Л.* Судьба евреев в Николаевско-Севастопольском военном губернаторстве в ХІХ в. // Материалы Восьмой Международной Межрегиональной конференции по иудаике. Миколаїв, 2001. С. 39-54.
130. *Лернер М.О.* Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. Одесса, 1901. 249 с.
131. Михаил Леонтьевич Фалеев, или Начало города Николаева. Николаев: тип. Штаба Главного Командира, 1864.

132. *Моргулис М.Г.* Коробочный сбор // Еврейская библиотека. Историко-литературный сборник. СПб.: Общедоступная типография и литография А.Е. Ландау, 1878. Т. 6. С. 61-113.
133. *Оршанский И.Г.* Русское законодательство о евреях // Еврейская библиотека. Историко-литературный сборник. Общедоступная типография и литография А.Е. Ландау, 1873. Т. 4. С. 7-16.
134. *Павлюк А.М.* Євреї в економіці міста Миколаєва: ремісники // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Вип. XXVII. Херсон: Вид. ХДУ, 2008. С. 74-78.
135. *Павлюк А.Н.* Виселення євреїв з Миколаєва згідно з указом Миколи I від 20 вересня 1829 року // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Вип. XXII. Херсон: Вид. ХДУ, 2006. С. 226-232.
136. *Павлюк А.Н.* Евреи в экономической жизни Николаева конца XVIII – начала XIX вв. (Ремесленники) // Материалы Девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Миколаїв, 2002. С. 329-331.
137. *Павлюк А.Н.* Євреї в економіці міста Миколаєва: хліботоргівля // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Вип. XXIII. Херсон: Вид. ХДУ, 2006. С. 247-251.
138. *Павлюк А.Н.* Из истории Николаевской таможни // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Миколаїв: Атол, 2002. 80-82 с.
139. *Полищук О.М.* Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904. Москва, 2002. 20 с.
140. *Прокоп Ю.В.* Евреи-иностранцы на юге Украины. Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2020. 400 с.
141. *Рижева Н.О.* Південний регіон України: розмаїття культурної спадщини. *Регіональні особливості нерухомих пам'яток України* / кол.авт.: Бичковська Г. М., Гаврилюк О. Н., Гаврилюк С. В.; під заг.

- ред. Л. О. Гриффена, О. М. Титової : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2017. С. 223-243.
142. *Рижєва Н.О.* Формування традицій суднобудування в Північному Причорномор'ї. *Colloquium-journal /Miedzynarodowe czasopismo naukowe //Art Cultural studies Historical sciences Philological sciences №27 (51), 2019 Część 7 (Warszawa, Polska) – С. 31–34.*
143. *Руденко О.* Характер та напрямки єврейської колонізації у Новоросії // Південа Україна: проблема історичних досліджень. Миколаїв, 1998. С.144-148
144. *Сартор В.О.* Международные фирмы в Российской империи, 1880-1917 гг. // Ежегодник экономической истории. Миколаїв, 2005. С. 68-81.
145. *Сацкий А.Г.* Система подрядов Черноморского ведомства // IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція: Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Миколаїв, 2002. С. 60-62.
146. *Севастьянов А.П.* Яхт-клуб. Годы и люди / «Николаевский курьер» от 08.07.1908 р. Рукопись;
147. *Сінкевич Є.Г., Кузовова Н.М.* Проблеми національної освіти на Півдні України // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. Вип. VIII. Херсон: Вид. ХДПУ, 2002. С. 95-108.
148. Собственноручные распоряжения князя Потемкина-Таврического во время второй турецкой войны в царствование императрицы Екатерины II // Записки Императорского Одесского Общества истории и древностей. Т. II. Одесса, 1850. С.657-776.
149. *Хонигсман Я.С., Найман А. Я.* Евреи Украины. (Краткий очерк истории). Часть I. К.,1992.
150. *Чередниченко Г.* Водолечебница доктора Кенигсберга // Новыйвек. 2001. № 3-4. С. 81-82.

151. *Шайкин И.М.* История евреев Николаева // Запорожские еврейские чтения. Вып.2. Запорожье. 1998. 130 с.
152. *Шитюк М.М., Шукін В. В.* Єврейське населення Херсонської губернії в ХІХ – на початку ХХ століть. Миколаїв: вид. Ірини Гудим, 2008. 155 с.
153. *Шукин В.В.* Дорога к храму. Еврейские культовые сооружения и религиозные общины в г. Николаеве, Очерк истории. Николаев: Издатель Шамрай П.Н., 2011. 96 с.
154. *Шукин В.В.* Евреи и российская система образования в конце ХІХ – начале ХХ вв. (По материалам Николаевской области)// Материалы Десятой ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. Часть I. Миколаїв, 2003. С. 384-391.
155. *Шукин В.В.* Еврейские адреса города Николаева (еврейский путеводитель по Николаеву) / Автор-составитель, под редакцией М.Д. Гольденберга, редактор-консультант А.Н. Павлюк. Николаев: Издатель Шамрай П.Н., 2015.144 с.
156. *Шукин В.В.* О правовом положении евреев в Николаеве и Севастополе (кон. ХVІІІ – начало ХХ вв.) // Материалы Девятой ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. Часть 1. Миколаїв, 2002. С. 192-202.
157. *Шукин В.В.* О правовом статусе евреев в Николаеве и Севастополе (кон. ХVІІІ – нач. ХХ вв.) // Материалы Девятой Ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. Тезисы. Миколаїв, 2002. С. 178-182.
158. *Шукин В.В.* Столыпинский циркуляр и второе выселение евреев из Николаева // ІV Миколаївська обласна краєзнавча конференція Історія, етнографія, культура. Нові дослідження. Миколаїв, 2002. С. 236-237.

159. *Шукин В.В., Павлюк А.Н.* Из истории евреев на Николаевщине в начале XX века // Еврейское население на Николаевщине: Сборник документов и материалов. Т. 1. Николаев: Атолл, 2004. С. 23-38.
160. *Шукин В.В., Павлюк А.Н.* Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.) / В.В. Шукин, А.Н. Павлюк / Научный редактор Н.Н. Шитюк / Государственный архив Николаевской области. Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. 352 с
161. *Шукин В.В.* Дві спроби виселення євреїв з Миколаєва у XIX – на початку XX ст.ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії, історії освіти, науки і техніки. Тези доповідей Міжрегіональної наукової конференції молодих вчених. 17 жовтня 2003 р. Луганськ, 2003. С. 58-61.
162. *Шукин В.В.* Джерела з історії єврейської благодійності в Миколаєві в кінці XIX – на початку XX ст.ст. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Вип. XXV. Херсон: вид. ХДУ, 2007. С. 221-224.
163. *Шукин В.В.* Єврейська благодійність у Миколаєві в II половині XIX – на поч. XX ст. ст.// Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету. 2007. №3/4 (33/34). С. 135-139.
164. *Шукин В.В.* Єврейське населення Миколаєва в кінці XIX ст. (За матеріалами загального перепису населення Російської імперії 1897 р.) //Наукові дослідження в контексті історичних проблем. Т. 2. Етнокультурні відносини, політика, право та економіка. Миколаїв-Одеса, 2003. С. 35-38.
165. *Шукин В.В.* Єврейські приватні навчальні заклади в Херсонській губернії у II половині XIX – на поч. XX ст.ст. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Вип. XXII. Херсон: Вид. ХДУ, 2006. С. 268-274.

166. *Щукін В.В.* Євреї в земських органах та міських думах Херсонської губернії // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Вип. XX. Херсон: вид. ХДУ, 2005. С. 51-55.
167. *Щукін В.В.* Євреї в органах міського самоврядування Новоросійського краю у II половині XIX – поч. XX ст.ст. // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Науковий журнал. Луганськ, 2005. № 4(86). С. 169-174.
168. *Щукін В.В.* З історії професійної та спеціальної освіти на Миколаївщині // Миколаївщина: шляхами тисячоліть. Обласна науково-практична конференція, присвячена 70-річчю утворення Миколаївської області 15 вересня 2007 року. Миколаїв, 2007. С. 188-193.
169. *Щукін В.В.* Левірат в історії єврейського шлюбного права // Визначальні тенденції генезису державності і права: Збірник наукових праць. Миколаїв: вид. «Ліон», 2007. С. 254-257.
170. *Щукін В.В.* Основні тенденції новітньої української історичної гебраїстики // Історичні записки. Збірник наукових праць. Вип. 3-4. Луганськ: Вид. СНУ ім. В. Даля, 2004. С. 182-190.
171. *Щукін В.В.* Особливості правового становища єврейського населення Новоросійського краю (кін. XVIII – поч. XX ст.ст.) // Історія української науки на межі тисячоліть: Збірник наукових праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. Вип. 16. К., 2004. С. 251-256.
172. *Щукін В.В.* Про право поселення та проживання євреїв у м. Миколаєві (XIX – поч. XX ст.) // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. Вип. 12. Одеса, 2001. С. 550-559.
173. *Щукін В.В., Сугацька Н.В.* Особливості дії законодавства Російської імперії по відношенню до євреїв в південноукраїнських землях (кін. XVIII – поч. XX ст.ст.) // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Миколаїв: вид. МДГУ ім. П. Могили, 2004. С. 83-89.

174. *Янсон Ю.Є.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. СПб., 1870. 121с.

Дисертації й автореферати

175. *Щукін В.В.* Становище єврейського населення в херсонській губернії в ХІХ – на початку ХХ століття. автореф. Дис. канд. іст. наук. Запоріжжя, 2006. 260 с.

Додаток А.

Титульна сторінка особової справи І.З. Камінського [83].

Додаток А1.

Заява – анкета особової справи І.З. Камінського [83].

Додаток А2.

Аркуш з відділу кадрів особової справи І.З. Камінського [83].

Додаток Б.

Фото Я.З. Камінського[83].

Додаток Б1.

Запис у книзі синагоги про народження Я.З. Камінського.

№		Число і місце народження і обривки		Сьогодні отці, ама отці і мати		Кто родила и какому, или ей дано имя	
Мужские	Женские	Христианские	Еврейские	Где родились	Сейчас	Где родились	Сейчас
279	Радина	Девочка	12 12 12 12	Вотого Каминский 1200 1200 1200 1200	Сейчас 12 12 12 12	Вотого Каминский 1200 1200 1200 1200	Сейчас 12 12 12 12

Каталожный просмотрщик пленок

Додаток Б2.

Фото засудженого Я.З. Камінського[83].

